

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
KULTUURITEADUSTE INSTITUUT
KIRJANDUSE JA TEATRITADUSE OSAKOND

Karmen Maat

**SÕJATRAUMA EESTI PAGULASPROOSAS: GUNNAR NEEME
LÜHIPROOSAKOGUMIKU „TUULERAUDNE“ JA HARRI ASI
ROMAANI „PÄRAST PLAHVATUST“ VÕRDLEV ANALÜÜS**

Magistritöö

Juhendajad:

Leena Käosaar, PhD

ja Arne Merilai, PhD

Tartu 2023

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teoreetilised lähtekohad	6
1.1. Traumajärgne stressihäire	6
1.2. Trauma-uuringud kirjandusteaduses	9
1.3. Traumast paranemine	13
2. Sõjatrauma	16
2.1. Sõjatraumast kirjandusuurimuses	21
2.1.1. Saksa kirjandus teisest maailmasõjast: Heinrich Böll.....	22
2.1.2. Nõukogude vene kirjandus teisest maailmasõjast: Mihhail Šolohhov.....	24
3. Sõjatrauma Gunnar Neeme ja Harri Asi proosaloomingus.....	28
3.1. Teine maailmasõda	30
3.2. Sõjatrauma väljendumine.....	38
3.3. Traumaga toimetulek	54
Kokkuvõte.....	60
Arhiivallikad	63
Kirjandus.....	63
Summary	68

Sissejuhatus

„Ma olen sõja lõpust peale alati elanud väikese hirmu varjus.“

Gunnar Neeme¹

Eesti pagulaskirjanduse üks peamistest teemadest on teine maailmasõda. Sellest on kirjutanud nii isikliku sõjakogemusega kui ka -kogemuseta kirjanikud. Siinses magistritöös võrreldakse kahe väliseesti autori Gunnar Neeme (sünninimega Johannes Näkk, 1918 Tartu–2005 Melbourne) ja Harri Asi (1922 Valga – 2009 Calgary) sõjaainelist proosaloomingut. Mõlemad kirjanikud on ka ise lahingutegevuses osalenud: Neeme oli aastatel 1941–1942 Eesti Saksa armee luuregrupi juht (EKM EKLA, reg 2017/17) ja Harri Asi mobiliseeriti 1943. aastal Saksa sõjaväkke, kus ta kandis allohvitseri tiitlit. Asi sai lahingus haavata ja teda hoiti kinni aastatel 1945–1946 vangilaagris Belgias. (Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945, (A-J) 2018: 227)

Austraalias rahvusvahelise tuntuse saavutanud kunstnik Gunnar Neeme on tuginedes isiklikule sõjakogemusele kirjutanud kaheksast loost koosnev lühiproosakogu „Tuuleraudne“, mis jäi autori eluajal tervikuna ilmumata. Uurimus toetub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis asuvale Neeme isikuarhiivile, kus säilitatakse teose käsikirju (EKM EKLA, reg 2017/17). Neeme sõjajuttude põhjal on siinkirjutaja kaitsnud oma bakalaureusetöö „Sõja kujutamine Gunnar Neeme proosaloomingus“ (Maat 2021). Magistritöös võrreldakse Neeme sõjaproosakogu „Tuuleraudne“ Harri Asi romaaniga „Pärast plahvatust“ (1967, teine trükk 2005), mille aluseks on samuti autori läbielamised sõjas ja Belgia vangilaagris.

Kahes võrreldavas proosateoses on sõjas võidelnud tegelased raskustes lahinguväljal toimunu unustamisega. Mõlemas tekstis ilmneb teise maailmasõja sündmuste traumeeriv

¹ Tsitaat pärineb G. Neeme kirjust pojale, mis on tallel tema isikufondis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. EKM EKLA, reg 2017/17.

mõju tegelaskonna vaimsele tervisele. Ehkki paljud väliseesti kirjanikud on oma tekstides kirjeldanud sõjasündmusi, siis kõikide autorite puhul ei saa rääkida traumast. Magistritöösse said valitud Asi ja Neeme teosed seepärast, et tekstide poeetikas avaneb võrreldavate autorite sarnane kirjutamislaad ja sõja traumaatiline mõju.

Siinses magistritöös analüüsitakse traumateooriale toetudes, milliste keeleliste väljendusvahendite abil on lühiproosakogumikus „Tuuleraudne“ ja romaanis „Pärast plahvatust“ kujutatud tegelaste sõjatraumat, selle väljaelamisprotsessi ja teekonda traumast paranemisel. Teema piiritlemiseks on keskendutud tegelaste individuaalsele traumale ega vaadelda kultuurilist traumat lähemalt. Töö eesmärgiks on anda võrdlev ülevaade Neeme ja Asi proosaloomingu sõjatraumapoeetikast. Selle eesmärgi täitmiseks on sõnastatud järgmised uurimisküsimused:

1. Milline on lühiproosakogumiku „Tuuleraudse“ ja romaani „Pärast plahvatust“ sõjanarratiiv?
2. Milliseid poeetilisi võtteid kasutavad Gunnar Neeme ja Harri Asi tegelaskonna sõjatrauma kujutamisel?
3. Kuidas on kirjeldatud tegelaskonna traumaga toimetulekumehhanisme ja paranemisteedkonda?

Töö on jaotatud kolmeks peatükiks, mis on omakorda liigendatud alaosadeks. **Esimene peatükk** on seotud traumateooriaga, mille alapeatükkides kirjeldatakse traumateooria kujunemislugu ja käsitletakse põhimõisteid, mida kasutatakse hiljem analüüsisosas. Teoreetilises osas tutvustatakse, kuidas kirjandusteadlased on lähenenud trauma uurimisele kirjanduses. Töö esimene peatükk peatub samuti erinevatel teraapia võimalustel traumast paranemisel.

Magistritöö aluseks on teosed, mis paigutuvad teisest maailmasõjast kõneleva kirjanduse alla. Sellest tulenevalt on teoreetilise osa **teises peatükis** kirjeldatud kirjandusteaduslike uurimusi sõjakirjandusest, kus teoste tegevusaeg on seotud teise ilmasõja sündmustega. Täpsemalt keskendutakse saksa ja nõukogude vene kirjandusele. Esmalt antakse ajalooline

ülevaade sõjatrauma psühholoogia-alastest uurimustest ja seejärel tullakse tagasi kirjanduse valdkonda. Saksa autorite loomingu tutvustatakse Heinrich Bölli proosateoste põhjal tehtud analüüsi ja nõukogude vene autoritest on välja valitud Mihhail Šolohhovi jutustusest „Inimese saatus“ (1956) tehtud käsitlus. Valitud autoriteks osutusid Böll ja Šolohhov, sest nende loomingu on sarnasusi Neeme ja Asi sõjast tingitud trauma kujutamisel, mis loovad tausta eesti kirjanike loomingu analüüsiks.

Kolmas peatükk keskendub Neeme ja Asi teoste võrdlusele, lähtudes traumateooriast. Tekstianalüüsi käigus antakse tekstoloogiline ülevaade erinevatest „Tuuleraudse“ variantidest. Neeme isikufond on praeguse seisuga korraldamata, kuid on magistritöö autori poolt provisoorset korda tehtud. Pärast bakalaureusetöö kaitsmist tuli välja veel Neeme arhiivi kuuluvat materjali, sealhulgas „Tuuleraudse“ käsikirju, millest siinkirjutaja polnud varem teadlik. Tänavu aprillikuus ilmus „Tuuleraudne“ raamatuna, mille on koostanud ja saatesõna kirjutanud siinse magistritöö autor (vt Neeme 2023 ja Maat 2023). Magistritöös viidatakse siiski käsikirjadele, sest uurimuse peamisel kirjutamise ajal oli tekst veel avaldamata. Selleks, et tekiks ühtsus erinevate „Tuuleraudse“ variantidega, tsiteeritakse magistritöös raamatu koostamisel aluseks olnud käsikirja. Kui viidatakse teistele „Tuuleraudse“ tekstivariantidele, siis on sellele lisatud selgitus.

Lähtuvalt töö eesmärgist on kolmas peatükk jaotatud alaosadeks. Uurimismeetodina on Neeme ja Asi proosaloomingu analüüsimisel kasutatud võrdlevat lähilugemist. Esmalt vaadeldakse, kuidas on romaanis „Pärast plahvatust“ ja lühiproosakogumikus „Tuuleraudne“ sõda kujutatud. Teises alapeatükis uuritakse tegelaskonna näitel, mismoodi avaldub võrreldavates teostes lahingutegevuses nähtu ja kogetu traumaatiline mõju. Viimasena avatakse, kuidas on Neeme ja Asi kirjeldanud tegelaste toimetulemist traumast paranemisel. Magistritöö annab panuse eesti pagulas- ja sõjakirjanduse uurimisele.

1. Teoreetilised lähtekohad

1.1. Traumajärgne stressihäire

Trauma esmane tähendus on seotud füüsilise vigastusega. Alates 19. sajandist on selle sõna tähendus laienenud ka vaimsetele „haavadele“. Tänapäeval kasutatakse trauma mõistet peamiselt psühholoogilisele vigastusele viitamiseks, mille on põhjustanud traagiline sündmus või rasked kannatused üksikisikule või kogukonnale. (Davis, Meretoja 2020: 1)

Kui 21. sajandit on kirjeldatud märksõnadega „traumakultuur“ ja „traumajärgne ajastu“ (Sütterlin 2020: 11), siis traumajärgse stressihäire diagnoos sai määratletud ametlikult alles 20. sajandi lõpus (American Psychiatric Association 1980: 236). Valitseb üksmeel, et traumateooria hakkas välja kujunema 19. sajandil ning see seostub tööstusrevolutsiooniga. Kõige esimese meditsiinilise uuringu, mida praegusel ajal seostatakse traumaga, viisid läbi briti meedikud, kes vaatlesid rongiõnnetusest pääsenud inimesi (ingl tuntud kui *railway spine*). Pealtnäha vigastusteta pääsenud inimestel avaldusid psüühilise häire tunnused. (Harrington 2001: 32–33) Seda seisundit kirjeldas neuroloog Hermann Oppenheim „traumaatilise neuroosina“ (ingl *traumatic neurosis*). Oppenheim kasutas nimetamise algallikana vanakreeka sõna *τραῦμα* (trauma), mis tähistab haava või vigastust. (Davis, Meretoja 2020: 2)

20. sajandit on suuresti mõjutanud Sigmund Freudi ja teiste psühhoanalüüsiga tegelenute käsitlused, kus olid vaatluse all esimesest maailmasõjast naasnud sõdurid. Sõjaveteranide psühholoogilisi vigastusi uurides mõistsid neuroloogid, et need ei tekkinud mürsuplahvatuses saadud põrutuste tagajärjel, vaid põhjuseks oli meeletu hirm. (Sütterlin 2020: 13) Samuti on trauma definitsiooni kujunemist mõjutanud uuringud teises maailmasõjas sõdinud meeste vaimsest tervisest, kus nende raskusi argieluga uuesti harjumisel seoti väsimusega toimunud lahingust. Kõiki neid juhtumeid ühendab peale traumaatiliste läbielamiste see, et ohvrite muresid ei võetud tõsiselt. (Samas: 16)

Teise maailmasõja järgsel perioodil täheldati, et holokausti üle elanud inimestel avaldusid vaimsed probleemid, mida hakati kutsuma „ellujääja sündroomiks“. Psühhiaatrite seas oli

tollal laialt levinud arvamuse, et mure algupära peitus pärilikes arenguhäiretes. Mõned aastakümned hiljem märgati Ameerika Ühendriikides, et natside poolt piinatud ohvrid ja Vietnami sõjast naasnud sõdurid kogesid samasuguseid sümptomeid, ent ametliku diagnoosi puudumise tõttu ei saanud inimesed jätkuvalt professionaalset abi. Tänu Vietnami sõja veteranide ja vägistamisohvrite nimel kõnelenud vaimse tervise töötajate selgitustööle kanti 1980. aastal traumajärgne stressihäire haiguste nimistusse. (Sütterlin 2020: 16)

Traumateooria kujunemisloos on oluline 1980. aasta, kui Ameerika Psühhiaatriate Assotsiatsiooni diagnostilises käsiraamatus (ingl *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) määratleti uus diagnoos – traumajärgne stressihäire (ingl *post-traumatic stress disorder* ehk PTSD). Selle põhjustajaks on väline mõjutaja ehk traumaatiline sündmus, näiteks vägistamine, piinamine, sõda või looduskatastroof. 1980. aasta diagnostilises käsiraamatus täpsustatakse, et „traumaatiline sündmus on väljaspool tavapärasest inimkogemust.“ (American Psychiatric Association 1980: 236)

Pärast trauma läbielamist võivad inimesel ilmnedä sellised sümptomid nagu ootamatult tekkivad korduvad mälupeegid traumaatiliseä sündmuseä, õudusunenäod juhtunust, emotsionaalne tuimus ja püüdlus vältida traumad meenutavaid olukordi või tegevusi. Traumajärgse stressihäirega inimene võib kogeda hirmu-, paanika- ja agressioonipuhanguid ning käituda nagu trauma toimumise ajal, kui ta on valuliku kogemust meenutavas olukorras. Veel kuuluvad sagedaste sümptomite hulka unehäired, depressioon, ärevus ja suitsiidimõtted. Mälu töö on häiritud, mistõttu võib trauma läbi elanud inimesel olla keskendumisraskused. (American Psychiatric Association 1980: 236–237)

Psühhiaatrie poolt läbi viidud uurimused on näidanud, et traumad kogunud inimese aju muutub. Sellised muutused on näiteks ümberkorraldused aju alarmsüsteemis ja stressihormoonide taseme tõus. Lisaks on kahjustada saanud see aju piirkond, mis tegeleb olulise info eristamisega ja mis on seotud elus olemise tundega. Kuna pärast raskeid läbielamisi on ajus toimunud füsioloogilised muutused, siis on mõistetav, miks

traumakogemusega inimesed on raskustes oma eluga edasi liikumisel. (van der Kolk 2020: 9)

Kui esimene diagnoosikirjeldus hõlmas ainult neid, kes olid ise läbi elanud traumaatilise sündmuse, siis nüüdseks on Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsiooni käsiraamatus ära märgitud, et traumajärgne stressihäire võib tekkida ka neil, kes on pealt näinud traumaatilist sündmust või on mõjutatud lähedase äkilisest surmast või vigastusest (American Psychiatric Association 2013: 271). Tavapäraselt avalduvad sümptomid kolm kuu pärast trauma kogemist, aga võivad ka aastaid hiljem (samas: 276). Diagnoos pannakse siis, kui sümptomid on kestnud juba üle kuu aja (samas: 272). Siinkohal on oluline märkida, et kõigil inimestel ei pruugi tekkida traumajärgne stressihäire pärast millegi traagilise kogemist või nägemist (samas: 279).

Veel on tähtis selgitada seda, et mõned traumateoreetikud seavad kahtluse alla domineeriva lähenemise, kus traumast kõneletakse ainult ühekordse sündmuse taustal. Seda põhjusel, et osade inimeste igapäevaelu hõlmab traumaatilisena mõjuvaid pikaajaseid kogemusi, näiteks vaesuses elamine, emotsionaalne väärkohtlemine lapsepõlves või elu kroonilise haigusega. (Meretoja 2020: 27) 2018. aastal lisas Maailma Terviseorganisatsioon (WHO) rahvusvahelise haiguste klassifikatsiooni 11. nimistusse juurde kompleksse traumajärgse stressihäire (ingl *complex post-traumatic stress disorder* ehk C-PTSD). See võib tekkida, kui inimene leiab end ühekordselt või korduvalt kohutavaist olukordadest, mida on võimatu või raske vältida, näiteks piinamine, orjuses elamine, pikaajaline koduvägivald, korduv seksuaalne või füüsiline väärkohtlemine lapsepõlves. Kõige sagedamini areneb kompleksne traumajärgne stressihäire neil, kellele on selline situatsioon igapäevaelu osaks. Kompleksse traumajärgse stressihäire peamised sümptomid on samasugused nagu traumajärgsel stressihäirel, kuid lisanduvad haigustunnused nagu probleemid emotsioonide kontrollimisel, raskused hoida suhteid teiste inimestega, suutmatus ennast väärtustada ning häbi või süütunde tundmine toimunud sündmuste pärast. (ICD-11 2018)

1.2. Trauma-uuringud kirjandusteaduses

Tänapäeval on trauma mõiste laialt levinud. Colin Davis ja Hanna Meretoja on kirjutanud, et „mõnikord tundub nagu trauma oleks igal pool.“ Nad juhivad tähelepanu tõigale, et nüüdsel ajal on hakatud trauma mõistet kasutama liiga kergekäeliselt, näiteks viitamaks igapäevaelus ettetulevatele ebamugavustele. See võib viia olukorrani, kus trauma mõiste kaotab oma jõu, sest terminit tarvitatakse läbimõtlematult. Sellegipoolest rõhutavad Davis ja Meretoja, et trauma on midagi reaalselt. (Davis, Meretoja 2020: 1)

Trauma mõiste algupära on seotud meditsiiniga, aga tegemist on interdistsiplinaarse terminiga, mis ulatub veel lisaks mäluuuringute, õiguse, sotsioloogia, filosoofia ja kirjanduse valdkonda (Sütterlin 2020: 17). Ehkki termin on laialt levinud, siis puudub ühene ja kindel definitsioon, mis kehtiks kõigis distsipliinides (Davis, Meretoja 2020: 4). Humanitaarvaldkonnas alustati traumateooria rakendamist alles 1990. aastatel, kui toimus niinimetatud eetiline pööre. Traumateooria rakendamine kirjandustekstidele pidi tähelepanu tagasi tooma „pärismaailmaga“ seotud reaalsele probleemidele. (Craps 2013: 45) 1980. aasta Ameerika psühhiaatriakäsiraamatus kasutati mõistet „trauma“ viitamaks traumaatilisele sündmusele, mitte traumajärgsele stressihäirele enesele. Kaasaegsed traumateoreetikud kirjandus- ja kultuuriteaduste valdkonnas ei kasuta trauma mõistet nii kitsalt, vaid termini tähendus laieneb nii traumaatilisele mõjuvale sündmusele kui ka selle järelmõjule. Teisisõnu, traumat mõistetakse traumaatilise sündmusena, mille toimumise hetkel inimene ei suuda seda oma mällu talletada ja mistõttu „trauma trotsib verbaliseerimist ja jutustamist.“ Selle tulemusel kaotab inimene oma varasema minapildi. (Rippl jt 2013: 9)

Kirjandusteadlaste tähelepanu pole pälvinud ainult see, kuidas indiviid traumaatilist sündmust mäletab ja kogeb, vaid ka kollektiivsed kannatused. Kultuuritrauma on toimunud siis, kui kogukonna liikmed tunnevad, et hirmus sündmus on mõjutanud nende grupi teadvust nõnda, et pöördumatult on muutunud nii nende mineviku mälestused kui ka tuleviku identiteet (Alexander 2012: 6). Todd Madigan selgitab kultuuritrauma eripärana seda, et inimesed võivad olla ka traumeeritud sündmusest, mida nad ise tegelikult ei kogenud. Lisaks

sellele avab kultuuritrauma uurimine põhjusi, miks mõnda hirmsat ajaloosündmust mäletatakse ja teist mitte. (Madigan 2020: 45)

Tunnistus (ingl *testimony*) on väga oluline mõiste traumateoorias, kus moraalne tunnistaja kirjeldab hirmsat kuritegu, mida ta on ise kogenud (Assmann 2021: 114). Aleida Assmann selgitab, kuidas traagilise sündmuse tunnistaja on ka samaaegselt ohvriollis (samas: 117). Ta rõhutab raskete lugude jagamise tähtsust järgmisel viisil: „Unustamine kaitseb kurjategijat ja nõrgestab ohvrit, seetõttu on meenutamine tunnistuse andmise vormis muutunud eetiliseks kohustuseks ja tagantjärele vastupanu avaldamise vormiks“ (samas 118).

Järgnevalt minnakse edasi küsimuse juurde, kuidas üldse oma võimalik „psühholoogilist haava“ sõnadesse panna? Traumakirjandus on kaasaegne žanr, ehkki trauma ise on „iidne inimnähtus“ (Vickroy 2015: 3). Kirjandusteadlased on oma uurimustes vaadelnud, kuidas kujutatakse traumat, kui traumaatilise kogemuse läbielanu ei taha sellest enamasti otsesõnu rääkida (Eaglestone 2020: 288). Anne Whitehead on oma monograafia „Traumafiktsioon“ (ingl *Trauma Fiction*, 2004) sissejuhatuses küsinud, kuidas ilukirjanduslik proosa on muutunud traumaga kokkupuutel ning „nihutanud tähelepanu küsimuselt, mis osa on minevikust mäletatud, küsimuse juurde, mida ja miks minevikust mäletatakse“ (Whitehead 2004: 3).

Anne Whitehead'i sõnutsi saab traumat kujutada kõige tõepärasemalt siis, kui kirjanik püüab matkida traumajärgse stressihäire sümptomeid. Üheks tekstiloomelise loomulikuks jooneks võib näiteks olla loobumine kronoloogilisest narratiivist, ning teksti muutumine katkendlikuks ja fragmentaarseks. (Whitehead 2004: 3) Traumakirjanduse oluliseks võtteks on ka kordused, mille kaudu avaldub sündmuse korduv meenumine (samas: 86). Laurie Vickroy selgitab kirjanike taotlusi panna lugejat mõistma, kuidas traumeeritud tegelasega juhtunu on mõjutanud tema maailmatunnetust ja käitumist (Vickroy 2015: 20). Ta toob välja traumat kujutava teose põhilised jooned: lünklik narratiiv (samas: 3), tegelase võimetus oma minevikust rääkida ja teiste inimestega suhteid hoida (samas: 24), õudusunenäod juhtunust

(samas: 25) ja tegelaste suutlikkus traumast paraneda vaid osaliselt (samas: 5). Traumanarratiivile on tüüpiline sündmuste ajaline segipaisatus, sest minevikus juhtunu hoiab tegelast enda kütkes ka olevikus, mistõttu peategelane hakkab võõranduma teistest inimestest ja ka iseendast (samas: 24).

Pikka aega domineeris traumaga tegelevate kirjandusuurijate seas nägemus, et traumaatilise mõjunud sündmust pole võimalik sõnadesse panna. Poststrukturealistliku ja psühhoanalüütilise lähenemise kohaselt, mille peamiseks eeskõnelejaks on Cathy Caruth, on trauma alateadvuse lahendamatu probleem, kus on vastuolus traagiline kogemus ja selle keeleline väljendumine. Selle arusaamise kohaselt saab midagi traumaatilist kogunud inimene sellele ainult viidata, sest juhtunu on peitunud alateadvusse. (Balaev 2014: 1)

Michelle Balaev nimetab klassikaliseks traumakäsitluseks lähenemist, mis puhul uurija lähtub nii trauma kliinilisest definitsioonist kui ka semiootilisest vaatenurgast, kus kesksel kohal on keel, sümbolid ja assotsiatsioonid (Balaev 2014: 2). Kirjandusteoses saab klassikalise tõlgendamise kohaselt traumaatilise kogemuse vahendamine toimuda ainult keerukas vormis, näiteks modernistlikule või postmodernistlikule tekstile omaste tunnustega. Seda põhjusel, et raskesti mõistetava teose ülesehitus, kus kirjanik teeb lugejale raskeks traumaatilise sündmusest arusaamise ja suunab teda selle üle mõtlema, võiks olla analoog traumale. (Eaglestone 2020: 290–291)

Klassikalise mudeli suurima probleemina toob Balaev välja asjaolu, et see saab ühtida (post)strukturealistliku arusaamaga keelest ainult siis, kui toetutakse Sigmund Freudi traumakirjeldusele. Freudi nägemuse kohaselt on traumaatiline sündmus keeleväline ega lõimu teadvusega. (Balaev 2014: 2) Kliiniline psühholoog Richard J. McNally on tõstatanud küsimuse, kas on õige põhjendada ohvrite vastumeelsust nendega toimunud kõnelede sellega, et nad ei suuda seda üldse teha (McNally 2003: 184). McNally väitel on tegemist enesekaitsemehhanismiga, sest tavaliselt raske läbielamine siiski meenub stressoriga kokkupuutel uuesti või kui ohvriga sellest räägitakse (samas: 183).

Kirjandusteoreetikud on kritiseerinud klassikalist lähenemist mitmetel põhjustel: seda ei saa rakendada mitte-läänerahvaste kultuuritekstidele (Kennedy 2020: 55), see püüab trauma sümptomite avaldumist defineerida universaalsena (Balaev 2014: 2). Samuti ei nõustuta, et kirjanikud peavad traumaatilist sündmust esitama just fragmentaarselt (Craps 2013: 46). Kui traumauurijad toovad esile ja näevad ainuõigena (post)modernistlikku väljenduslaadi, siis „teistsuguse“ traumanarratiivi loonud autorid ei ole saanud oma kirjutatuga väärilist tähelepanu (Bond 2020: 410). Robert Eaglestone on samal teemal kaasa rääkides juurelnud selle üle, kas üldse oleks vajadust määratleda „korrektset“ viisi ja vormi, kuidas kirjanikud traumakogemust kujutavad (Eaglestone 2020: 291).

Kaasaegsete traumauurijate lähenemised saab kokku võtta katuserminiga pluralistlik, sest nende teoreetilised lähtekohad on mitmekülgsed. Michelle Balaev toob näitena uurijaid, kes vaatlevad trauma avaldumist kirjanduses, toetudes psühhoanalüüsile, sealjuures haarates juurde postkolonialistlikku teooriat. Nagu ilmneb siit näitest, ei pruugi pluralistlikke meetodeid kasutav uurija liikuda täielikult eemale klassikalisest mudelist ehk ta võib ka toetuda psühhoanalüüsile. Mõned teadlased teevad seda küll täielikult, kuid osad toetuvad samuti Freudi ja Lacani teooriatele, lisades sinna juurde mõne muu vaatenurga. (Balaev 2014: 3)

Michelle Balaev kirjeldab klassikalisest mudelist eemaldunud teoreetikuid revisionistidena (Balaev 2014: 3). Nad ei püüa trauma sümptomeid defineerida üheselt ning see annab võimaluse keskenduda analüüsitava teksti eripärale ja näha, kuidas väljendub traumaatiline sündmus kõnelauses tekstis, kuna revisionistide arusaamise kohaselt keel suudab edasi anda trauma muutlikku tähendust (samas: 7). Samuti rõhutab Balaev veel seda, et analüüsides traumasid plurastlike meetodite abil, ei ole fookus enam niivõrd inimese võimetusel oma traumaatilist läbielamist edasi anda, vaid individuaalse trauma eripära seostel sotsiaalsete ja kultuuriliste kontekstidega, kust see inimene pärineb (samas: 3–4). Plurastlik lähenemine keskendub samuti keele ja trauma vahelistele seostele, kuid unustamata, et traumasid kogevad

pärisinimesed, mistõttu ei soovita väita inimeste võimetust sõnastada traumaatilist kogemust (samas: 7).

Olenemata paljudest erinevatest lähenemistest trauma analüüsimisel on selge, et traumadiskursus aitab mõista minevikus toimunud nii personaalseid kui ka kollektiivseid kannatusi, mille meenutamine on suunatud püüdele vältida sarnaste olukordade kordumist tulevikus. Kirjandus on üks platvormidest, mis võimaldab nende probleemidega tegeleda ja annab ohvritele võimaluse rääkida oma kogemusest. (Davis, Meretoja 2020: 1) Psühhiaatrite uurimused on näidanud, et traumajärgse stressihäirega patsiendi püüdlused teda mõjutanud traagilist sündmust narratiivseks looks jutustada võivad olla abiks paranemisel (Rippl jt 2013: 10).

1.3. Traumast paranemine

Valdava arvamuse kohaselt traumast täielikult paraneda on võimatu, sest traagilist sündmust ei saa muuta olematuks (van der Kolk 2020: 229). Kuidas aga edasi liikuda paranemise poole, kui trauma on ohvri kehasse, mõistusse ja ajju talletunud? Psühhiaater Bessel van der Kolk on rõhutanud, et traumeeritud inimest saab abistada, tegeledes „trauma jälgedega kehas, vaimus ja hinges; selle pigistava tundega rinnus, mida võib pidada ärevuseks või depressiooniks; hirmuga kaotada kontroll; alatise valvelolekuga ohu või tõrjumise suhtes; enesevihkamisega; õudusunenägudega ja mälpiltidega; uduga, mis takistab sind käsilevõetule keskendumast, ning täiel määral häälestumisega olevikus tegutsemisele; sellega, et inimene on võimetu oma südant teisele inimesele täielikult avama.“ (Samas) Ta seletab, et eluga edasi liikumisel on oluline, et inimene teadvustaks temaga juhtunut, tundes ennast sealjuures ohu eest varjul (samas: 230). Ent isegi kui mõistetakse, mis minevikus toimus, ei pruugita toime tulla emotsioonide taltsutamisega (samas 231).

Nii nagu erinevad inimesed ja nende kogemused, sõltuvad ka sobilikud teraapiavormid indiviidist. Tihti kombineeritakse erinevaid ravivõimalusi. (Jensen 2019: 265–266) Trauma kontekstis on levinud kolm peamist lähenemisviisi: esimene neist on seotud suhtlemisega,

mille käigus töötatakse läbi traumaatilised mälestused, teadvustades juhtunut ja selle tagajärgi (van der Kolk 2020: 9). See suunab inimsuhetest võõrandunud inimest taas suhtlema ja leidma tuge oma lähedastelt (samas: 238). Tugevate emotsioonide või tuimusega toimetulekul võib abi saada ka ravimitest. Kolmas võimalus on kehaliste aistingute tunnetamine, mis „sügavalt ja olemuslikult vastastuvad traumast tuleneva abituse, raevu või kokkuvarisemisega.“ Psühhiaater Bessel van der Kolk on toetudes pika kogemusele traumeeritud patsientidega töötades väitnud, et enamik inimesi saab abi eelnimetatud variante kombineerides. (Samas: 9)

Traumeeritud inimese sisemaailma lahtiharutamisel ja peegeldamisel võib abi olla ka enda loomingulisest väljendamisest kirjutamise kaudu. Kirjutamisteraapias (ingl *written exposure therapy*, WET) paneb inimene kirja enda traumanarratiivi viie kohtumise jooksul. Esimesel kohtumisel selgitab terapeut, mis on traumajärgne stressihäire ja miks traumast kirjutamine võib paranemist toetada. Kirjutamissessioonil valib ohver välja ühe sündmuse, mille ta üksikasjalikult lahti kirjutab, toetudes selle tegemisel juhendile. Kirjutades toob inimene välja, mis tundeid ja mõtteid ta koges, kui trauma toimus. Järgnevatel kohtumistel liigub fookus sellele, kuidas traumaatiline sündmus on mõjutanud ohvri elu. Kirjutamiseks on aega pool tundi ja pärast seda uurib terapeut traumast kirjutamise, kuid mitte traumaatilise sündmuse kohta. (Marx, Sloan 2019: 4) Kuigi eelkirjeldatud meetod tegeleb ainult ühe sündmuse läbi kirjutamisega, võib see olla toeks ka pikaajalise traumakogemusega inimestele (samas: 4–5). Uuringud on näidanud, et kirjutamisteraapia läbi teinud inimestel vähenesid traumajärgse stressihäire sümptomid, eriti hea tulemused olid endiste sõjameeste seas (Thompson-Hollands jt 2019: 100).

Pikaaegse Sussexi ülikooli loovkirjutamise õppejõud Celia Hunt on oma teadustöös uurinud kirjatöö teraapilist mõju, keskendudes fiktsionaalse autobiograafia kirjapanemise tõhususele. Hunt defineerib fiktsionaalset autobiograafiat loomingulise kirjutamisena, kus autor kasutab poeetilisi võtteid, kirjutamaks läbielatud kogemustest, mälestustest, suhetest ja oma emotsioonidest. (Hunt 2010: 231) Varem defineeris Hunt seda loomingulise

elulookirjutusena (ingl *creative life writing*) (samas: 241). Kui inimene kirjutab temaga juhtunud sündmustest fiktsionaalses võtmes, siis pakub see võimaluse eemalduda igapäevasest „domineerivast enesekontseptsioonist“ ning näha ennast täiesti teistsugusest vaatenurgast ja teadvustada rohkem enda kehalisi reaktsioone ja tundeid (samas: 232).

Selleks, et kirjutamisteraapiat saaks kasutada ravimiseks on esmalt vaja luua eneseväljendamiseks turvaline keskkond. Hunt rõhutab ka, et kirjutamisprotsessi juhendav vaimse tervise töötaja peab tundma kirjanduslikke võtteid ja suutma toetada ohvrit paranemise teekonnal. Ta nendib, et kirjutamisharjutused fiktsionaalse autobiograafia valmimiseks jaoks pole sobilikud igapäevasele, kuna need eeldavad arenenud kirjutamisoskust ja nõuab kirjutajal mõningaid teadmisi kirjandusliku teksti ülesehitamise kohta. Juhul kui need eeldused on täidetud, siis ilukirjandusliku autobiograafilise teksti loomine teraapilise praktika kontekstis võib olla tulemuslik. (Hunt 2010: 241)

Meg Jensen'i sõnul muutub traumaatiline juhtum loona esitatult teistega jagatavaks ning seega avaldab kirjutamine positiivset toimet: sellisel juhul on rasked minevikumälestused läbi töötatud nõnda, et need ei saa enam pidevalt ja ootamatult meenuda. Samuti pakub kirjatöö võimalust traagilisest kogemusest emotsionaalselt eemalduda, kuna kirjutaja on teadvustanud endale, mis juhtus ja millised olid toimunu tagajärjed. (Jensen 2019: 19) Kui inimene ei suuda eristada traumaatilist sündmust minevikus toimunust, kaotab ta tõenäoliselt lootuse, et tulevik võiks üldse parem olla (samas: 77). Nagu eelpool kirjeldatust on näha, siis võib traumaohvreid abistada kirjutamisega tegelemine.

2. Sõjatrauma

Lahingutandril võitlemine võib muuta inimest ja tema identiteeti. Inimese usk headusesse võib kaduda, kui ta näeb teisi inimesi suremas või on vastutav nende hukkamise eest, kui ta on pidanud üle elama piinamise vangilaagris või on sellist julmust ise toime pannud. Sõjatraumaga inimesel kaob võime end ümbritsevas maailmas turvaliselt tunda. Pärast raskeid läbielamisi on raske hoolida ja hoolt kanda oma lähedaste, tuleviku ning isikliku heaolu eest. (Hunt 2012: 10) Järgnevas alapeatükis kirjeldatakse uurimusi, kus on käsitletud sõjategevuse mõju sõdurite vaimsele tervisele.

Juba 17. sajandist võib leida uurimusi sõjategevuse mõjust inimese vaimsele tervisele. Arst Johannes Hofer kasutas terminit „nostalgia“ kirjeldamaks sümptomeid, mille käes vaevlesid Prantsusmaale ja Itaaliasse saadetud sõdurid. (Jensen 2019: 9) Nad kaebasid unehäirete, südamepekslemise ja söögiisu kaotamise üle. Lisaks eelmainitule vaevas neid ärevus, nad olid kurvameelsed ja mõtlesid lakkamatult selle peale, millal saaks naasta kodumaale. (Hofer 1688, viidatud Jensen 2019: 9 kaudu)

Esimese maailmasõja puhkedes täheldasid psühhiaatrid, et sõjatandril naasnud mehed kannatasid selliste sümptomite all nagu kontrollimatu nutmine, karjumine, mälukaotus ja füüsiline passiivsus (Herman 1992: viidatud Jensen 2019: 10 kaudu). Sellise seisundi kirjeldamiseks kasutasid arstid termineid nagu „mürsušokk“ (ingl *shell-shock*) ja „lahinguväsimus“ (ingl *battle fatigue*). Sõja alguses võtsid briti meditsiinitöötajad kasutusele mürsušoki ja neurasteenia diagnoosi, mis võimaldas endistel sõjameestel sõja lõppedes ravi saada ja invaliidsuspensiooni taotleda. Kahjuks panid eelnimetatud diagnoose arstid juhuslikult ja ainult mürsušokiga Briti veteranid said abi ja riigitoetust, neurasteeniaga mehed aga mitte. (van der Kolk 2020: 209–210) Samuti lasti sõja ajal Ühendkuningriikides vaimseid probleeme välja näidanud mehi lihtsalt maha (Hunt 2012: 18). Saksa arstid kirjeldasid mürsušokki iseloomuveana ja selle all kannatajaid püüti ravida elektrišokiga (van der Kolk 2020: 210).

Esimese ilmasõja ajal avastasid arstid, et mõningaid traumeeritud sõdureid oli võimalik aidata ja seejärel neid tagasi lahingusse saata. Ravimeetodina kasutati teraapiat, mille seansi ajal paluti sõduril kirjeldada lahingutegevuses nähtut. Neid, kelle seisund teraapia mõjul ei paranenud, peeti nõrkadeks või argpüksideks. (Jensen 2019: 10) 1923. aastal märkis aga psühhiaater ja psühhoanalüütiline terapeut Abram Kardiner, et mõningatel juhtudel aeglustas läbielamiste jagamine endise sõjamehe tervenemisprotsessi (van der Kolk jt 1996: 57–58). Kardiner tegi selgitustööd, et millegi kohutava läbielamine ei teinud sõdureid „argpüksideks“ või „moraalselt nõrkadeks“, vaid traumasümptomite avaldumine on selliste kannatuste järel normaalne ja mõistetav (Jensen 2019: 10).

Kardiner märgib 1941. aastal ilmunud monograafias „Sõja traumaatilised neuroosid“ (ingl *The Traumatic Neuroses of War*), et tema patsiendid käitusid traumat uuesti läbi elades sarnaselt esialgse olukorraga ja ta toob esile, kuidas ohvrite maailma- ja enesetunnetus on jäädavalt muutunud (Kardiner 1941: 82). Lisaks täheldas psühhiaater ja psühhoanalüütiline terapeut enda esimeses ilmasõjas võidelnud patsientide puhul, kuidas varem tegasus inimesed muutusid eraklikuks ja olid pidevalt valvsad, et äkki on midagi halba kohe juhtumas. Juba 1941. aastal märkas Kardiner, et trauma pole ainult mitte ohvri peas, vaid avaldub ka kehalise reaktsioonina. (van der Kolk 2020: 17) Traumasümptomeid, mida Kardiner teadustöös esile tõi, kasutati hiljem traumajärgse stressihäire diagnoosi kirjeldamiseks. Psühhiaatri enda meelest kehtisid tema tähelepanekud ainult sõja kontekstis. (Bourke 2016: 273)

Kahjuks vaikiti ühiskondlikul tasandil maha esimeses maailmasõjas sõdinud meeste vaimsed raskused ja tollel ajal puudus selge arusaam, mis nende muresid ikkagi põhjustas (van der Kolk 2020: 211). Vähemalt lääne sõjaväevõimud tunnustasid mingil määral trauma psühholoogilist algupära (Hunt 2012: 18). Näiteks Venemaal ja Saksamaal toimus see mõistmine palju hiljem ja kuni teise maailmasõja lõpuni lasti paljud mehed lihtsalt maha, kui neil avaldusid sõjatrauma sümptomid. Ühendkuningriikides seda enam ei tehtud pärast esimest maailmasõda. (Samas)

Väikese vahega puhkenud teine maailmasõda tõi sõjatrauma teema jälle esile. Teises ilmasõjas sõdinud mehi vaevasid sarnaselt esimese maailmasõja veteranidega seedehäired, südamepekslemine ja paanikahood (van der Kolk 2020: 212). Nende peamiseks ravimeetodiks oli hüpnosis, mis oli enamlevinud traumaravi alates 17. sajandist kuni teise maailmasõja lõpuni (sammas: 249). Hüpnosis all väljendasid patsiendid enda hirmu, ellujääja süütunnet ja segased tundeid seoses ustavusega isamaale (sammas: 212).

Teise maailmasõja järel keskenduti Euroopas lahingutes hävinu parandamisele (nt hooned, taristud) ja alles aastakümneid hiljem hakkasid inimesed oma kogemusi jagama (Laanes 2017: 242). Kui sõjajärgses Euroopas olid inimeste mured tagaplaanil, siis Ameerika Ühendriikides toetati sõjamehi. Riik rahastas nende haridust, samuti oli neil võimalus terviseabi saada. (van der Kolk 2020: 213–214) Sellest hoolimata jäid sõjast saadud psühholoogilised vigastused jätkuvalt tunnustamata ka seal. Psühhiaater Bessel van der Kolki sõnutsi ilmus viimane teise ilmasõja järgne käsitus sõjatraumast 1947. aastal. Selleks oli Abram Kardineri ja Herbert Spiegeli uurimus „Sõjastress ja neurootiline haigus“ (ingl *War Stress and Neurotic Illness*). (Sammas: 214)

Esimest korda kasutati traumajärgset stressihäiret diagnoosina 1970. aastate lõpus, võtmaks kokku sümptomeid, mille all kannatasid Vietnami sõjast naasnud ameerika sõdurid (Jensen 2019: 11). Nende vaimse tervise häireid kirjeldas psühhiaater Chaim Shatan ka „Vietnami-järgse sündroomina“ (ingl *post-Vietnam syndrome*) (Boulanger 2020: 219). Osadel neist tekkisid vaimse tervise probleemid (depressioon, ärevus, pidevad tagasivaatelised meenutused sõjasündmustest) juba sõja ajal, teistel aga alles pärast sõda. Kodupaika naasnuna tekkis paljudel endistel sõjameestel alkoholi- ja/või narkootikumisõltuvus, nad olid vägivaldsed ega suutnud hoida püsivat töökohta. (Jensen 2019: 11)

1970. aastatel kutsuti psühhiaatreid Chaim Shatani ja Robert Jay Liftoni juhtima Vietnami sõjaveteranidele mõeldud vestlusringe, mis andis võimaluse endistel sõjameestel jagada saatusekaaslastega oma muresid (Boulanger 2020: 218). Shatan nägi tõsist vaeva teavitustöoga, et riik soostuks määratlema traumajärgset stressihäiret ametliku diagnoosina

ning rahastama endiste sõdurite ravimist (samas: 219). 1980. aastal see õnnestuski (American Psychiatric Association 1980: 236). Alles Vietnami sõjaga toimus suur läbimurre teadvustamiseks traumat ametlikul tasandil.

Oma lõppeesmärki suunata diagnostilise käsiraamatu koostajaid eraldi kategooriana välja tooma sõjatraumat Shatan siiski ei saavutanud. Psühhiaatri meelest ei seostunud ametlik määratlus sõjaga piisavalt täpselt. Lisaks tõi Shatan välja, et kuna esimene diagnoos hõlmas ainult üksikisikut ja tema isiklike raskusi traumaga, siis ühiskond justkui ei pidanud enam võtma vastutust sõduritega juhtunu eest. (Boulanger 2020: 219) Vietnami sõja kontekstis selgitab Shatan oma viimast väidet niiviisi, et kuigi Ameerika ühiskond oli šokeeritud Vietnami sõjas toimunud, siis oli meeste julm käitumine loogiline. Sõjavägi töötles oma sõdureid nõnda, et sõtta läksid vähese empaatiavõimega ja vägivaldsed võitlejad, kes suutsid pinge all hästi tegutseda ja olid ebastabiilsed – neid oli lihtne mõjutada. Samuti tauniti hüpermaskuliinses keskkonnas igasugust emotsioonide väljendamist, isegi siis kui keegi kaassõduritest hukkus. (Samas: 220) Shatan juhib õigustatult tähelepanu Vietnamisse läinud Ameerika sõdurite manipuleerimisele, kus sõjavägi nende vägivaldset käitumist suunas ja võiks öelda koguni, et julgustas.

Kliiniline psühholoog Ghislaine Boulanger, kes on teinud koostööd ka Chaim Shataniga, juhib tähelepanu veel ühele murekohale Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsiooni diagnostilise käsiraamatus oleva traumajärgse stressihäire ametliku diagnoosi puhul. Üks sõjatraumale omane sümptom, mis (paraku) ainult esimesse diagnoosikirjeldusse jõudis (Boulanger 2020: 221), oli „ellujääja süütunne“ (ingl *survivor's guilt*), mispuhul inimene tunneb süüd enda ellujäämise pärast olukorras, kus teised hukkusid. Lisaks võis inimene teha endale ette heited oma käitumise pärast, mis tagas tema elu jätkumise. (American Psychiatric Association 1980: 236) Järgmises, 1986. aastal ilmunud käsiraamatus ellujääja sümptomist enam juttu ei olnud – seda pole ka enam tagasi lisatud (Boulanger 2020: 221–222). Kliiniline psühholoog Ghislaine Boulanger leiab õigustatult, et sõjakontekstis oleks oluline taastada ellujääja

süütunne traumajärgne stressihäire sümptomina. Seda võivad tunda ka teised traumat kogunud inimesed.

Nigel C. Hunt on väitnud, et sõjatrauma ja traumajärgne stressihäire pole täpselt üks ja seesama (Hunt 2012: 9), ehkki mõned haigustunnused kattuvad (samas: 59). Hunt põhjendab seda niiviisi, et kuigi diagnoos on antud kontekstis väga kasulik, siis sõjatraumal on palju rohkem sümptomeid (samas: 9). Ta rõhutab, et sõjatrauma puudutab mitte ainult sõdureid, vaid ka tsiviilisikuid (samas: 11). Hunt defineerib sõjatraumat „keerulise häirena“, mis sõltub sõjas saadud kogemustest. Psühholoog toob näiteid lahingutandril toimuvatest traumaatilistest sündmustest, nagu kellegi suremise pealt nägemine või tapmine, hoonete hävitamine, naiste vägistamine ja nälgimine. Sõjatraumaga inimesel tuvastatakse tavaliselt traumajärgne stressihäire, millega enamasti kaasneb ka ärevuse ja depressiooni diagnoos. (Samas: 59)

Hunt võtab kokku sõjatraumale omased tunnused järgmiselt: pealetükkivad mõtted sõjasündmusest, püüdlus neid mälestusi vältida, emotsionaalne tuimus, hüpererutuvus, unehäired ja raskused suhete hoidmisel – need on omased ka traumajärgsele stressihäirele. Nagu juba öeldud siis lisanduvad siia nimekirja veel depressioon, ärevushäire, vihad ja sõltuvused. (Hunt 2012: 60) Jo Stanley on lisaks eelmainitule nimetanud kogelemist, raskusi kõnelemisel, õudusunenägusid, ajutist pimedust, nutuhoogusid, värisemist (Stanley 2017: 244).

Kuid missugune on ellujäänud võitleja kodupaika naastes? Sõda muudab inimese varasemat identiteeti, mistõttu veteranidel on raske oma eluga edasi liikuda. Nigel C. Hunt selgitab, kuidas osadel endistel sõjameestel võib sõjatrauma tekkida mitte lahingus nähtust, vaid hoopis nende raskustest kohanemisel argieluga. Väga tavaline on, et oma tunnete leevendamiseks ja sõjas nähtu unustamiseks hakatakse liigtarvitama alkoholi ja narkootikume. Enamasti on sõjast naasnud mehed agressiivsed ega suuda töökohta säilitada. (Hunt 2012: 11) Nähtud koledustele ei too kahjuks leevendust sõjatandril lahkumine, vaid kogetud õudus jõuab enamasti hiljem kohale. Nii kannatavad sõjameeste kõrval ka nende

lähedased, kellel võib pereliikme probleemide tõttu tekkida sekundaarne traumaatiline stressihäire (ingl *secondary traumatic stress disorder* ehk STSD) (Stanley 2017: 240).

Jo Stanley on uurinud, kuidas traumajärgse stressihäirega lahinguveteranid mäletavad sõda ja millised raskused on sellega seotud. Ta kirjeldab endisi sõjamehi „kõndivate mälestusmärkidena“, kellel puudub valikuvabadus otsustada, millal nad tahavad meenutada sõjasündmusi (Stanley 2017: 240). Veteranide igapäevaelu segavad ootamatult tekkivad tagasivaated juhtunust, mille pärast tuntakse häbi ja süütunnet (samas: 241). Stanley toob välja ka selle, et olenemata isiklikust valust, tunnevad sõjamehed kohustust oma traumaatilisi mälestusi mitte unustada. Peamine põhjus peitub selles, et soovitakse talletada mälestust lahingus hukkunud kaassõdurist. Samuti tunnevad sõjamehed ellujääja süütunnet, nagu juba eespool sai viidatud. (Samas: 245)

Sellepärast on oluline, et lahinguveteranid töötaks oma mälestused läbi sellel moel, et nad suudaksid ise otsustada, millal nad meenutavad seda kogemust. Sõjamehi on aidanud traumast paranemisel oma tunnete ja juhtunu jagamine kas ainult terapeudiga või siis suuremas vestlusringis. (Stanley 2017: 247) Suures rühmas rääkides ja kuulates teiste lugusid võidakse jõuda arusaamale, et nemad ainsana ei kannata süütunde all ja mõelda juhtunule teisest vaatenurgast: nii võidakse jõuda näiteks arusaamani, et kaassõduri elu oligi võimatu päästa. Narratiivse loo jutustamine aitab mäletada surnud relvavendi, ilma et sellega kaasneksid enesesüüdistused nende hukkamise pärast. Nii suudetakse taas endast lugu pidama hakata. (Samas: 248)

2.1. Sõjatraumast kirjandusuurimuses

Eelpool kirjeldatud sõjatraumast tehtud uurimuste põhjal on mõistetav, kui olulisel kohal on traumateooria arenguloos käsitlused sõjas osalenute vaimsest toimetulekust. Naastes tagasi kirjanduse valdkonda, siis kirjandusteadlased on teoseid analüüsid näidanud, kuidas traumaatiline kogemus on vormunud looks. Sõjatraumale keskenduvate kirjandusteaduslike uurimuste puhul torkab silma, et tavaliselt ei vaadelda ainult seda, kuidas tegelaskond

traumaatilist sündmust koges ja mismoodi seda on kujutatud, vaid räägitakse ka sellest, kuidas inimesed mäletavad kõnealust sõda.

Kahtlemata on 20. sajandi kirjanduse nägu vorminud esimese ja teise maailmasõja puhkemine. Selles alaosas tutvustatakse ilukirjandust käsitlevaid traumateoreetilisi uurimusi maailmakirjandusest, et luua kontekst Neeme ja Asi loomingu mõtestamiseks. Töösse on valitud maailmakirjanduslik taust põhjusel, et eesti sõjakirjandus on praeguse seisuga veel põhjalikult läbi uurimata valdkond ja puudub võimalus toetuda sarnastele eesti kirjandust käsitlevatele traumauurimustele. Kuna magistritöös uuritavad teosed käsitlevad teist maailmasõda, siis kitsendatakse siin fookus kõnealust sõda kujutatavatele tekstidele ning nendest tehtud uurimustele.

Mõistetavalt ei mahu selle töö piiridesse kogu teist maailmasõda kujutav kirjandus, mistõttu on vaatluse all just saksa ja nõukogude vene autorite teosed. Kuigi Neeme ja Asi elasid pagulastena ingliskeelses keskkonnas (Neeme Austraalias ja Asi Kanadas), siis uurimusse ei võetud angloameerika kirjanike sõjateostest tehtud uurimusi. Seda põhjusel, et Neeme ja Asi kujutasid oma loomingus peamiselt Punaarmee sõdureid ja autorid olid ise sõdinud Saksa armees. Sellest tulenevalt avatakse, kuidas saksa ja nõukogude vene autorid on kirjeldanud endaga samast rahvusest tegelaste sõjakogemust. Saksa kirjanikest on välja valitud Heinrich Bölli ja nõukogude vene autoritest Mihhail Šolohhov proosaloomest tehtud traumakäsitlused. Valiku tegemisel lähtuti sellest, et Bölli ja Šolohhovi proosas leidub sarnaseid võtteid sõja kujutamisel, nende loomingus ilmneb sõjatrauma ja tegelaskond oli lahingus sõdinud nii nagu Neeme ja Asi proosaloomes. Maailmakirjanduslik taust aitab mõista, mis on sõjatrauma tekstidele omased poeetilised võtted.

2.1.1. Saksa kirjandus teisest maailmasõjast: Heinrich Böll

Üks põhilisi teises maailmasõjas osalenud pooli oli Saksamaa, mille mundris sõdisid ka siinses uurimuses analüüsitavate tekstide autorid Gunnar Neeme ja Harri Asi. Saksamaal on teine ilmasõda valus ja vastuoluline teema. Mäluuringute kontekstis on Aleida Assmann

avanud, kuidas Lääne-Saksamaal ei kõneldud pikka aega sõja ega holokausti sündmustest (Assmann 2020: 127). Mälueurija nimetab seda „kommunikatiivseks vaikimiseks“ (samas: 131). Vaikuse murdsid ohvrite lapsed ehk järgmine põlvkond: Lääne-Saksamaal oli 1970.–1980. aastatel „isade kirjanduse“ laine. Sõjas kannatanute järglased jagasid oma vanemate lugusid natsionaalsotsialistlikul Saksamaal. (Samas: 131–132) Assmann kirjeldab toimunud muutuse olulisust kannatanutele järgmiselt: „Vaikimise murdmisest sai religioosne kohustus; oma lugu tuli jutustada, surnute mälestust tuli alal hoida, et vältida unustamisega nende teistkordset surma“ (samas: 132).

Üks kogemuste jagamise platvorm saab olla ka kirjandus. Saksa autorite loomingu uurija J.H. Reid on vaadelnud teise ilmasõja mäletamise teemat Heinrich Bölli loomingus, millest kirjutamist püüdsid tema kaasaegsed vältida (Reid 1999: 2–3). Kahtlemata peegeldab Bölli sõjalooming tema isiklike kogemusi lahingutandril (samas: 5). Olenemata sellest, kas teoste tegevuspaik on Prantsusmaal või idarindel, jääb Bölli sõja kujutamisaad samaks: sõda on mõttetu, mistõttu selle osalised on küünilised ja moraalitu käitumisega. Kangelaslikkus puudub, kuid relvavennad abistavad teineteist vastastikku. (Samas: 6) J. H. Reid toob välja, et erinevad Bölli tegelased on lahingus passiivsed ja abitud, nad otsivad vaenlase kuulide eest varju ega ründa ise vastu (samas: 7). Ühe põhilise sõja kujutamise võttena Bölli loomingus toob Reid välja surnud minategelase vaatenurgast loo jutustamise, kus alles loo lõpus ilmneb sõdurist peategelase ja tema kaaslaste teise ilma minek (samas: 3). Eesti kirjanikest on samasuguse jutustamisviisi valinud Juhan Peegel oma romaanis „Ma langesin esimesel sõjasuvel“ (1979).

Bölli sõjaloominguga on tegelenud ka Caio Yurgel, kes on analüüsinud romaane „Rong jõudis õigel ajal“ (sks „*Der Zug war pünktlich*“, 1949) ja „Kus sa olid, Aadam?“ (sks „*Wo warst du, Adam?*“, 1951) ja novellikogu „Jällenägemine puiesteel“ (sks „*Wanderer, kommst du nach Spa...*“, 1950), millest viimased kaks on tõlgitud eesti keelde. Yurgel toob välja, kuidas keeleliste abivahendite vahel Böll kujutab sõjatrauma avaldumist. (Yurgel 2019) Yurgel on kirjutanud kokkuvõtvalt kolme analüüsitud Bölli teose kohta, et kirjaniku

sõjajärgses loometöös kujutatakse loodust „isekana inimeste kannatuste suhtes, sest kuigi sõda tekitab inimeste eludes kaose, siis loodust see ei mõjuta (samas: 179). Maastikke kujutab Böll roheliste ja õitsvatena (samas: 178). Kõik muu, mis sõduritest tegelasi ümbritseb, on iseloomustatud hallides toonides (samas: 167–168). Näiteks on romaanis „Rong jõudis õigel ajal“ peategelaseks sõdur Andreas, kes on rongiga alustanud sõitu Poola. Kogu teekonna vältel kirjeldatakse rongiaknast avanevaid loodusvaateid, kuid nende ilu nautimise asemel mõtleb Andreas pidevalt lähenevale surmale. Yurgel kirjeldab, kuidas Bölli romaanis avaldub oma surmaga leppinud ja meeleheites elava inimese mõttemaailm. (Samas)

Saksa autori tegelased tunnevad ennast üksikuna ja soovivad varjuda siseruumidesse – nii saavad nad aega mõistmiseks, et senine maailm on jäädavalt muutunud (Yurgel 2019: 179). Looduse ja siseruumide kirjelduste vastuolude abil antakse edasi tegelaste umbusaldust ümbritseva maailma suhtes: ehitises viibimine on ohutum, sest õues valitseb „painajalik maailm“ (samas: 174). Siiski ei tunta täielikku rahulolu kuskil: toast soovitakse välja, õuest jälle tagasi kaitsvate seinte vahele (samas).

Samuti annab sõduri muutunud maailmatunnetusest aimu keeline väljendumine. Keele ja trauma vahelist seost kirjeldab Yurgel järgmiselt: „Pärast kirjeldamatuid sõjatraumasid tuleb keel küll tagasi – aga seda ei saa enam usaldada.“ Kirjandusuurija võtab kokku Bölli vahetult pärast sõja lõppu kirjutatud loomingu traumaatilisena, kus autor kordab erinevates tekstides samu sõnu ja lauseid. Keele abil püütakse leida tähendust sõjas juhtunule. (Yurgel 2019: 165) Nii kaua, kui sõnu kogetu kirjeldamiseks pole leitud, peitatakse siseruumidesse (samas: 179).

2.1.2. Nõukogude vene kirjandus teisest maailmasõjast: Mihhail Šolohhov

Kui sõjajärgsel Saksamaal välditi teises ilmasõja toimunust avalikult rääkimist, siis Nõukogude Liidus oli see üheks peamiseks temaks. Kirjandusteosed kujutasid teist maailmasõda „kangelasteona“, milleks oli Nõukogude Liidu panus „Euroopa vabastamisel fašismist“. (Baraban 2007: 514) Ehkki kunstis leidis sõjateema suurt kajastust, siis

väljenduslaadi suunas ja kontrollis ideoloogiline surve. Tollel ajal pidid loometööga tegelevad autorid jälgima sotsialistliku realismi esteetikat, millest lähtudes ei saanud kirjandusteosed peegeldada sõja laastavat mõju inimesele. Sellel põhjusel leidub vähe tekste nõukogude vene kirjandusest, mis kirjeldaks teise ilmasõja sündmuste traumaatilist mõju. (Samas: 515)

Tolle aja kontekstis on erandlik Mihhail Šolohhovi jutustus „Inimese saatus“ (vn „*Судьба человека*“, 1956), kus ilmneb sõja traumaatiline mõju inimese vaimsele tervisele. Vene kirjanduse uurija Elena Baraban on vaadelnud Šolohhovi jutustust traumateooriast lähtuvalt. (Baraban 2007: 515) Lugu põhineb päriselt toimunud sündmustel, kuid ei toetu autori isiklikule sõjakogemusele. Šolohhov kasutas prototüüpi. Jutustuse peategelaseks on Andrei Sokolov, kelle saksa sõdurid 1941. aastal vangis võtsid. Pärast kaheaastast vangistust leidis peategelane võimaluse põgenemiseks ja ta liitus uuesti sõjategevusega. Pärast sõda naasis Sokolov tagasi Venemaale, kus ta sai kurva teate: tema naine ja lapsed olid surnud. Kuigi Šolohhov pani loo kirja juba 1946. aastal, siis selle avaldamine sai toimuda alles kümme aastat hiljem destaliniseerimise perioodil. Baraban selgitab, et lugu ei saanud 1940. aastate lõpus ilmuda, sest peategelane oli viibinud vangilaagris – see oli järjekordne teema, millest Nõukogude Liidus ei räägitud avalikult. (Samas: 516)

Elena Baraban toob tekstist välja peategelast vaevavad traumajärgsele stressihäirele omased sümptomid: Sokolovi kimbutavad unehäired, hingamisraskused ja pidev südameklõppimine, ta näeb hallutsinatsioone ja korduvaid unenägusid traumaatilistest sündmustest. Jutustuse peamisel tegelasel on raskusi leppida teadmiselega, et tema pereliikmed on surnud. Seetõttu tunneb ellujääja süütunnet ja näeb unes kaotatud lähedasi. Baraban tõstab esile korduva unenäo, kus peategelane on eraldatud oma perekonnast okastraadiga. Peategelane räägib nendega, aga iga kord kui ta püüab lähedasteni jõuda okastraati pingutades, kaovad nad. Baraban seletab selle unenäo lahti nõnda: „Sokolov näeb end unenägudes okastraadi taga, mida võib lugeda tema vabaduse puudumise metafooriks: ta on oma mälu vangis.“ Veel tunnistab endisest sõdurist tegelane, et päeval ajal suudab ta oma tundeid teiste eest peita,

aga õhtul enam mitte – ta ärkab pidevalt nuttes. Baraban osutab, kuidas peategelane püüab oma leina teiste eest varjata, kuid öösiti tulevad esile tema tegelikud tunded. Selleks, et valuga toime tulla, hakkab Solokov liigtarvitama alkoholi. (Baraban 2007: 520)

Lisaks leinaga toimetulemisele pidi jutustuse peategelane elama mälestustega sõjast ja vangistusest viibimisest. Iga kord, kui Sokolov püüdis juhtunut sõnadesse panna, ta takerdus ega suutnud jätkata. Sedasorti raskused traumaatilise sündmuse väljendamisel viitavad Barabani sõnul traumajärgsele stressihäirele. Samuti ei soovinud Sokolov enam elada kodulinnas, sest kõik meenutas talle seal tema kaotusi. (Baraban 2007: 525) Peategelast ei kujutata võitjate poolel võidelnud inimesena, vaid kirjanik on rõhutanud, kuidas lähedaste kaotuse tulemusel on Sokolov kaotanud elutahte ega mõista, miks elu teda nõnda karmilt kohtles (samas: 519).

Kui Heinrich Bölli sõjalooming keskendus rohkem endise sõduri sõjakogemusele (Reid 1999), siis Šolohhovi jutustus „Inimese saatus“ näitas, kuidas peategelane pidi hakkama saama isikliku leina ning sõja ja vangilaagris kogetu pideva meenumisega (Baraban 2007). Nii Bölli kui ka Šolohhovi välja mõeldud tegelased püüdsid oma traumaatilisi sündmusi sõnastada, kuid see ebaõnnestus. Traumaga toimetulekuks peitusid Bölli tegelased siseruumides (Yurgel 2019: 179), Šolohhovi jutustuse peategelane hakkas liigtarvitama alkoholi (Baraban 2007: 520). Kõiki neid (teostes kujutatud) sõjatraumale omaseid sümptomeid – kõneraskusi, unehäireid, kogelemist, traumaatilise sündmuse korduvat meenumist ja hingevaevade leevendamist alkoholiga – on täheldatud ka sõjatraumaga inimeste uurimisel.

Heinrich Böll ja Mihhail Šolohhov olid omas ajas erandlikud autorid, kes olenemata nende kodumaa ühiskondlikest oludest avasid sõjas kannatanute sõdurite traumaatilisi kogemusi. See oli teema, millest Saksamaal vaikiti pikka aega (Assmann 2020: 127) ja mida Nõukogude Liidus kontrollis ideoloogiline surve (Baraban 2007: 514). Ehkki saksa ja vene kirjanduse lõikes kirjanikke mõjutanud poliitilised olud erinevad, siis sõjakirjandus on universaalne

teema – sõjast puutumatuks ei jäänud keegi. Mõlemas kirjandusteoses olid tegelased kaotanud iseenda ja oma lähedased.

3. Sõjatrauma Gunnar Neeme ja Harri Asi proosaloomingus

Siinses magistritöös on vaatluse all kirjandus, mis kujutab teist maailmasõda. Selle sõja tulemusena kaotas Eesti oma riikliku iseseisvuse. Eesti meeste jaoks tähendas teise ilmasõja puhkemine mobilisatsiooni Saksa või Nõukogude armeesse. Kui vaadelda teisest maailmasõjast kirjutatud teoseid, tuleb arvestada kontekstiga: Eestisse jäänuid kammitse Nõukogude võim, kodumaalt lahkunuid see ei mõjutanud, ent pagulaskogukonnas olid omad tabuteemad. Jaan Undusk toob välja, kuidas erinevad teist maailmasõda kujutavad tekstid nõukogude ja pagulaskirjanike vaatenurgast: „[---] nn eesti nõukogude kirjandus toonitas rohkem fritsude ehk sakslaste, eesti pagulaskirjandus rohkem vankade ehk venelaste tragikoomilisust“ (Undusk 2000: 112). Väliseesti kirjanike sõjakirjutisi on iseloomustatud kommunistivastasena (Mägi 1973: 114–115). Neid aspekte tuleb arvestada ka Neeme ja Asi proosaloomingu mõtestamisel.

Teise maailmasõja järel välismaale põgenenud eesti kirjanike loomingu on olulisel kohal rasked läbielamised seoses sõja, kodumaalt lahkumise ja pagulaseks olemisega. Siinses magistritöös on fookuses väliseestlaste kirjutatud sõjakirjandus. Ülevaateteoses „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil“ (2008) leiab nimetamist ka siinses uurimistöös analüüsiv autor Harri Asi (Kronberg 2008: 169), kuid mitte Gunnar Neeme. Seda mõistetaval põhjusel, kuna Neeme proosakogu jäi autori eluajal ilmumata.

Harri Asi tuntus eesti (pagulas)kirjandusloos on seotud tema luuleloominguga ja tema ainsaks romaaniks jäi „Pärast plahvatust“, mis on kirjutatud 1950. aastatel. Raamat ilmus alles 1967. aastal, mille andis välja autori enda kirjastus Libra, sest erinevad kirjastused lükkasid käsikirja korduvalt tagasi. Janika Kronberg toob välja, et kuigi teos pälvis Henrik Visnapuu kirjanduspreemia, pole teos pärast seda suuremat tähelepanu saanud. (Kronberg 2008: 169) Teose sisu on Kronberg iseloomustanud järgnevalt: „Ühelt poolt on tegemist rõhutatult eksistentsialismi proklameeriva teosega, teiselt poolt aga kannab see usku kristlikesse põhiväärtustesse, mis tulevad ilmsiks kõige raskemates katsumustes“ (samas). Arvo Mägi on ülevaateteoses „Eesti kirjandus paguluses. 1944–1972“ iseloomustanud Asi

teost niiviisi: „Teos sisaldab kompaktsid, paljusõnalisi ja ekspressiivselt tunnetega laetud episoodide, milles meeleoluline kude on tugevam kui psühholoogiline.“ Mägi toob esile, kuidas teose autori isiklikud veendumused sõja kohta tulevad välja erinevate tegelaste monoloogide kaudu. (Mägi 1973: 106) Romaanis avaldub Mägi meelest kirjaniku seisukoht, et „vägivald ja sõda on mõttetud“ (samas: 106–107).

Kuigi Harri Asi proosateos sai vähem tähelepanu kui tema luulelooming, võiks Asit pidada tuntud autoriks eesti pagulaskonnas. Nii ei olnud aga Gunnar Neemega, kelle peamiseks tegevusvaldkonnaks oli tegelikult kunst. Neeme oli kirjutav kunstnik, kes on kirjutanud näitekirjandust, luuletusi, humoreske, kriitikat, esseistikat ja proosat. Kuigi ka Asi tegeles kunstiga, tunti teda rohkem luuletajana. Ent Austraalias tegutsenud Neeme ilukirjanduslik looming on jäänud siiani vähetuntuks.

Siinkirjutaja on tutvustanud Neemet kui kirjaniku oma bakalaureusetöös „Sõja kujutamine Gunnar Neeme proosaloomingus“ (Maat 2021), mis oli esmauurimus Austraalias tegutsenud autori proosast. Uurimistöö aluseks oli käsikirjaline proosakogu „Tuuleraudne“, mis on talle Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Pärast lõputöö kaitsmist sai siinkirjutaja teadlikuks, et Neeme arhiivi kuuluvat materjali oli veel, mille hulgas oli ka näiteks „Tuuleraudse“ käsikirju ja kirjavahetusi. (EKM EKLA, reg 2017/17 ja Neeme 2017) Ehkki väliseesti kunstnikust kirjaniku isikuarhiiv on tänasel päeval jätkuvalt korrastamata, on siinkirjutaja uue materjali isiklikuks uurimistöö tarbeks provisoorselt korda teinud. See on põhjuseks, miks magistrیتöös viidatud „Tuuleraudse“ käsikirjad erinevad bakalaureustöös kasutatutest. Järgnevalt tutvustatakse lisandanud materjali, mis avas uusi tahke Neeme loomingu mõtestamiseks.

Kogumikku kuuluvtest lugudest ilmus ainult üks autori eluajal. Selleks oli „Soo“, mis nägi trükivalgust kolmes erinevas väljaandes: ajalehes Võitleja (Neeme 1971), väliseestlaste kuukirjas Varrak (Neeme 1977) ja korporatsioon Ugala vilistlaste kogumikus „Ugalensis“ (Neeme 1981). Lisaks on „Soo“ ilmunud postuumselt ka ajakirjas Looming (Neeme 2018). Autor ei kajastanud neid väljaandeid oma kirjanduslikust loomingust ülevaateid tehes, vaid

see info tuli välja tänu arhiivi jõudnud kirjadele ja ajalehelõigendile (EKM EKLA, reg 2017/17).

Kui bakalaureusetöö aluseks olnud „Tuuleraudse“ variandid olid arhiivis lahtiste lehtedena, siis juurde tulnud materjali hulgas oli ka kaks autori poolt järjestatud käsikirja, millest üks oli dateeritud aastaga 1972 või 1973. Viimane number pole selgelt loetav, sest Neeme oli seda enne korrektoriga maha tõmbamist pastakaga parandanud. (Neeme 2017) Teose peamine kirjutamisaeg jäi 1960.–1970. aastate vahele (Maat 2021: 24). Bakalaureusetöös oli nimetatud, et „Tuuleraudne“ sisaldab seitset lugu (Maat 2021: 23), kuid lisandunud materjali hulgas leidub käsikiri kaheksa looga. Tekstide arv erineb sellepärast, et bakalaureusetöö aluseks olnud materjali hulgas oli „Ajamõttetusest“ säilinud ainult kolm lehekülge, millest suur osa oli maha tõmmatud, mistõttu siinkirjutajale tundus tollal, et see oli lihtsalt poolikuks jäänud katsetus. Lisaks „Ajamõttetuse“ täiustamisele on Neeme ka lõppvariandis enamik „Tuuleraudse“ lugudest pikemaks kirjutanud. (Neeme 2017) Uute tekstide valguses ei saa „Tuuleraudset“ enam nimetada novellikoguks (Maat 2021: 24), vaid tegemist on lühijuttudega. Seda põhjusel, et viimistletud variandis on kadunud novellidele omased tunnused. Kõige vähem on muutusi läbinud „Soo“. (Neeme 2017)

3.1. Teine maailmasõda

Nii Gunnar Neeme kui ka Harri Asi on võidelnud teises maailmasõjas. Neeme oli 1941. ja 1942. aastal Saksa armee luuregrupijuht (EKM EKLA, reg 2017/17) ja Asi mobiliseeriti 1943. aastal Saksa sõjaväkke. 1945.–1946. aastatel hoiti tulevast kirjanikku Belgias vangis. (Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945, (A-J) 2018: 227) Mõlema kirjamehe proosaloomingu aluseks on isiklikud läbielamised sõjas ja Harri Asi puhul ka vangilaagris. Järgnevas alaosas vaadeldakse, kuidas on magistriritöös analüüsitavates teostes kirjeldatud teist maailmasõda ja ka sellega seotud sündmusi.

Austraalias tegutsenud kunstnik Gunnar Neeme talletas oma valulikud kogemused eluajal ilmumata jäänud lühiproosakogumikku „Tuuleraudne“. Teos koosneb kaheksast loost: „Majane“, „Ajamõttetus“, „Rong“, „Sild“, „Käsk“, „Soo“, „Majatu“ ja „Suletus“, mille

olulisim teema on teine maailmasõda. Kogumikus on kirjeldatud tegelaskonda nii lahingutegevuse keskel kui ka nende sõjajärgset elu. (Neeme 2017) Teine magistritöös võrreldav tekst, Harri Asi 1967. aastal ilmunud romaan „Pärast plahvatust“ ei keskendu ainult sõjasündmustele; selle peamiseks tegevuspaigaks on vangilaager, kus hoiti romaani tegelasi kinni sõjajärgsetel aastatel. Romaanitegelastest ainult ühte, kelleks oli Nikolai Kõõrdi, ei hoitud vangistuses. (Asi 2005)

Kuigi magistritöös analüüsitavate teoste tegevusaeg ja -paik on kahtlemata seotud teise maailmasõjaga ja sellega seonduvate sündmustega, on autorid jaganud sellekohaseid viiteid erinevalt. Neeme on jätnud selgelt määratlemata, mis sõjas tegelased võitlesid. Selle asemel on tähelepanu suunatud sõdurite tunnete kirjeldamisele. „Tuuleraudses“ on kõige selgem vihje teisele maailmasõjale loos „Rong“, kus peategelane kirjeldab talvesõjas osalemise järel saadud käepaela. Jääb aga ebaselgeks, kus ta viibis tekstis toimuva ajal. (Neeme 2017: „Rong“) Teose autori enda sõnul rullub „Tuuleraudse“ tegevus lahti idarindel (EKM EKLA, reg 2017/17)² ja tema lood põhinevad isiklikul sõjakogemusel (Centre for Studies in Literary Education 1992: 180).

Erinevalt „Tuuleraudsest“ on romaanis „Pärast plahvatust“ väga selged viited teisele ilmasõjale, milles osalemise tõttu hoitakse suurt osa tegelastest kinni Belgias asuvas vangilaagris. Enne vangistust olid romaanitegelased sõdinud peamiselt Venemaal, aga ka Saksamaal ja Soomes. Nad olid võidelnud Saksa, kaotajate poolel. (Asi 2005) Romaanis toimuv rullub lahti vahetult pärast sõda, täpsemalt 1945.–1946. aastatel (Asi 2005: 177 ja 93). Olenemata erinevustest lahingutandri määratlemisel keskenduvad mõlemad magistritöös analüüsitavad autorid tegelaskonna valulikele läbielamistele lahingus ja näitavad, kuidas need kogemused mõjutasid nende elusid jäädavalt.

² Gunnar Neeme on kirjutanud Valter Leiuale 1986. aastal järgmised read: „Nimelt on mul ettepanek: mul on olemas paar lühijuttu idarinde ainetel, need on senini olnud ilmunud, kas on võimalik, et nad ilmuksid „Võitlejas“. Need ei ole mitte mälestusteosed, vaid tegelikkusele rajatud kirjanduslikud loomingud. Seega ilukirjanduslikud tööd. Midagi taolist ilmus mul Saksamaal „Võitleja“ väljaandes. („Soo“).“ Gunnar Neeme arhiiv, EKM EKLA, reg 2017/17.

Teist maailmasõda kujutatakse siinses uurimuses käsitlevates teostes läbi erinevate tegelaste silmade. „Tuuleraudses“ olid osad tegelased alles lahingus sõdimas: enda elu eest olid võitlemas veel „Rongi“, „Silla“ ja „Käsu“ tegelased ning sõdur loos „Soo“ oli üksinda vigastatuna teiste poolt maha jäetud (Neeme 2017: „Rong“, „Sild“, „Käsk“, „Soo“). Erinevalt esialgsetest „Tuuleraudse“ variantidest, kus temaatika keerles ümber sõja, tõi autor tekstiga edasi töötades sisse uusi teemasid, näiteks „Majane“ on keskendunud autoriga sarnaneva peategelase nooruspõlvele, „Ajamõttetus“ ja „Majatu“ peegeldavad inimsuhete olemust. Kogumiku viimases loos „Suletus“ tegutseb endisest sõjamehest kunstnik ja tema mõtiskluste kaudu avaneb autori nägemus kunsti olemusest. (Neeme 2017) Sõjasündmustega pole seotud kogumikus olev „Ajamõttetus“. Ka „Majane“, „Majatu“ ja „Suletus“ tegelevad põhiliselt teiste teemadega. Sellest hoolimata mõtiskleb peaaegu kõikides tekstides jutustaja rohkem või vähem vaenutegevuse olemuse üle, erandiks jääb „Ajamõttetus“.

„Tuuleraudses“ tegutsevad nimetud tegelased, kelle taustast lugeja väga palju teada ei saa. Esimestest variantides keskendus Neeme sõjas toimunu kirjeldamisele ja tegelaskujude iseloomustamine jäi tahaplaanile. Kui võrrelda algseid käsikirju lõpetatud versiooniga, siis on selgesti nähtav, kuidas Neeme kirjutas lood palju autobiograafilisemaks. (Neeme 2017) Sarnaselt autorile, kasvasid lühijuttude „Majane“ ja „Soo“ tegelased üles Tartus, millele osutatakse lokaalsete viidete kaudu, näiteks nimetatakse Musumäge, Inglise- ja Kuradisilda (Maat 2023: 15; Neeme 2017: „Majane“ ja „Soo“). Noor sõdur jutus „Soo“ kirjeldas oma kodupaika Tartut niiviisi: „Linnapark oma kahe sillaga. Inglisild ja Kuradisild. Laisalt tumeroheline jõgi poolitas linna. Kalalaevad, reisilaevad ja alati kaldale seotud paksukõhulised lodjad. Luhavahi maja juures oli hea supelda, palgiparvedelt kupsu teha ... ühel päeval aga põles linn.“ (Neeme 2017: „Soo“) See Tartu linna iseloomustus on väga sarnane „Rongi“ tegelase kirjeldusega Kuradi- ja Inglisillast: „Kaks silda. Rahvasuu on ühe heale, teise halvale pühendanud, kuigi mõlemad vee asemel üle munakivide kaarduvad“ (samas: „Rong“). „Tuuleraudse“ noored sõjamehed toovad esile oma kodupaigast rääkides Tartule omaseid paiku, lisaks vihjatakse ka linna pommitamisele 1944. aastal (samas: „Rong“, „Majane“, „Soo“).

Neeme tekste suunab autobiograafilistena tõlgendama tema isikufondi jõudnud 1997. aastal joonistatud elulugu, mille autor on pealkirjastanud oma elusündmustega (EKM EKLA, reg 2017/17). Selles toob kunstnik esile samasuguseid paiku Tartust nagu „Tuuleraudse“ tegelased – seda kirjeldati eelmises lõigus. „Majane“ keskendub suures mahus peategelase suureks kasvamisele, samal teemal on kirjutatud ka „Soo“ ja „Suletuse“ juttudes. Esmapilgul võivad kogumiku „Majase“, „Soo“ ja „Suletuse“ tekstid tunduda tavaliste meenutustena lapsepõlvest, aga need mälukillud ühtivad üks ühele Neeme joonistatud elulooga. Lisaks on Neeme teinud sarnaselt endaga oma tegelastest kunstnikud. Esialguses variandis oli autoriga sama tegevusvaldkond ainult „Suletuse“ peategelasel. (Maat 2023: 14–15 ja Neeme 2017)

Sõjas osalenud „Tuuleraudse“ tegelased kirjeldavad lahingutandrit sarnaselt: neid ümbritsesid surnud inimesed, hävinud hooned, veri, rotid, lutikad ja sõjamasinad (Maat 2021: 25). Lahingutandrit on „Tuuleraudses“ nimetatud vaenumaaks ja eikellegimaaks (Neeme 2017). Viimast on kasutanud ka Asi romaanis tegutsenud mehed (nt Asi 2005: 9 ja 110). „Tuuleraudse“ lugudes näevad tegelased nii oma vaenlasi kui ka relvavendi hukkumas. Tavaliselt vahendatakse sõjasündmusi nii, et lugejale kirjeldatakse lahingusündmuste tagajärgi, ehkki tegelikult oli lahingutandril veel võitlemas neli „Tuuleraudse“ tegelast. (Neeme 2017) Näiteks „Käsu“ peategelane võrdles lahinguvälja „raisatud elu prügimäega“, kus „kõikjal on inimesed, masinad ja relvad oma viimasesse liikumisse külmunud“ (Neeme 2017: „Käsk“).

Teostes lugeja ette toodud osalised sõjast ei olnud ainult sõdurid, vaid kirjeldatakse ka tsiviilisikute kannatusi: sõjamehed lasid maha külaelanikke, kes nende teele ette jäid (Neeme 2017: „Rong“). „Tuuleraudse“ tegelased tõdevad, et sõdurid olid kaotanud oma inimlikkuse. Näiteks jutus „Rong“ kirjeldas jutustaja, kuidas lahingutegevusest kõrvalejäänutega mängiti enne nende hukkamist: „Elanikud pandi seina äärde ja küla süüdati põlema. Kes leiva vastu võttis, poodi üles, kes keeldus, lasti maha.“ (Samas) „Rongis“ tegutsenud tegelane ei saanud sõjast taastuda ka puhkusel viibides: tema kodupaigas toimus pommirünnak, kus hukkus tema armastatu (samas). Oma elude pärast pidid kartma mitte ainult vaenlasega võitlevad

sõdurid, vaid kõik inimesed. Inimeste koletute tegude tagajärjel hävinesid kodud, perekonnad ja sõjaga kokku puutunute vaimne tervis.

Siinkirjutaja tõi oma bakalaureusetöös esile, et Neeme kirjutamisstiilile on omane jutustaja filosoofilised mõtisklused sõjast, mis segavad vahele tegevuse edasimineku (Maat 2021: 29–30). Niiviisi tuleb „Tuuleraudses“ välja autori isiklik sõjavastane seisukoht (samas: 29). Loos „Käsk“ avanes jutustaja nägemus sõja lõpptulemusest järgmiselt: „Surnutena lamavad nad nüüd kõik segamini vastastega. Sest peale lõppu pole enam oluline, kes oli poolt ja kes vastu. Surnud mees on laip ja laip on surnud mees.“ (Neeme 2017: „Käsk“) Tsiteeritud lõigus arutletakse selle üle, et pole oluline, kas sõjas osalenud inimene toetas lahingute pidamist või mitte. Lõpptulemus oli sellest hoolimata täpsemalt sama – väga paljud inimesed hukkusid vaenuajal.

Kui „Tuuleraudse“ erinevates juttudes on tegelaskonda kujutatud lahingus või sellest eemal, siis Asi romaanis saab sõjast toimunust teada tegelaste tagasivaatelistel meenutustena, väljaarvatud ühel juhul. Seda põhjusel, et teose peamine tegevuspaik oli vangilaager. Romaanis „Pärast plahvatust“ oli sõjamehe mundri kinnipeetava vormi oma vastu vahetanud tegelased sõjavang number B-723927, Enno Meelismaa, Jaak Tuder ja Andres Lärjepuu. Ainult Nikolai Kõõrdi vaatepunkt avaneb sõjasündmuste toimumise ajal, sest teda ei hoitud vangistuses.

Asi romaan on kirja pandud raamjutustusena, kus peale eelnevalt mainitud endiste sõdurite antakse sõna ka noale. Kirjanik on mänginud erinevate jutustamislaadide ja aegadega, näiteks Andres Lärjepuu mõtted sõjast ja tema minevik saavad selgeks enesetapukirja kaudu, Jaak Tuder sõjajärgsest elust saab lugeja teada päeviku vahendusel. Nikolai Kõõrdi lugu avanes teise tegelase poolt ümber jutustatuna. Võrreldes „Tuuleraudse“ nimetute (endiste) sõjameestega, kellel oli mõningaid sarnasusi loo autoriga, omavad sõjavang nr B-723927, Meelismaa, Tuder ja Kõõrdi erinevaid iseloomujooni. Peamiselt jutustatakse romaani tegevust eelnimetatud tegelaste vaatenurgast, Andres Lärjepuu jäi kõrvaltegelase rolli.

Teos algas jutustusena sõjavang number B-723927 vaatenurgast, kelle peamiseks iseloomujooneks oli ahnus. Ta oli vangilaagris lõõnud püsti oma äri, kus ta müüs kaasvangidele ja isegi vangivalvuritele teistelt väljapetud asju, näiteks sigarette ja saapaid (Asi 2005: 12–13). Teistelt varastatu võimaldas nimetul peategelasel ka vanglamüüride tagant väljas käia, näiteks ta ostis vangivalvurid sigarettidega ära, et külastada lõbumaja (samas: 7–8). Ümbritsevat keskkonda kirjeldab sõjavang masendavates toonides, võrreldes seda „maapealse põrguga“: „Ta mängitas ja narritas inimesi, ülendas ja alandas neid. Tegi neist loomi ja kiskjaid, pühakuid ja hulle. Väänas tõdesid ja tõekspidamisi ning õpetas valetama ja varastama.“ (Samas: 12) Selle tsiteeritud kirjelduse põhjal on selge, et inimesed muutuvad vangistuses – seda rõhutavad ka teised romaanis tegutsenud endised sõjamehed.

Sõjavang number B-723927 vangistusele eelnenud teise maailmasõja lahingute kirjeldused olid varieeruvad. Ühest küljest meenutatakse vaenuaega positiivses võtmes: „Neil oli olnud priskelt süüa ja rikkalikult suitsetada, puha Ameerika konservid ja sigaretid. Neil oli olnud külluses viina kõikide mõeldavate sortideni ja naisi, neid kergeid sõjaharakaid, kes lasksid end magatada sigareti või šokolaadi eest.“ (Asi 2005: 33–34) Need laused olid öeldud sõja lõpu kohta, kus nauditi elu. Ent ühes ootamatult meenunud lahinguvõitluses mõtleb vang tagasi selle peale, kuidas ta polnud kaua aega süüa saanud ja tundis suurt väsimust. Samuti kirjeldatakse vaenutegevuse toimumist Venemaal asuvates soodes, võsades või kaevikutes, „kus surm hõljus eikellegimaa kohal, jälgides teravalt vastastikust kuulivehklust“ ja nimetab ka sõjas toimuvat „surmamängudeks.“ (Samas: 9) Selle tegelaskuju põhjal on Asi näitlikustanud sõduri tahet hoida vaka all oma tegelike tundeid.

Järgnevalt kujutatakse läbielamisi Enno Meelismaa vaatenurgast. Leitnant kirjeldas rohkem vangilaagri kinnipeetavaid ja sealset eluolu kui teises ilmasõjas toimunud sündmusi. Meelismaa silmade läbi avanevad kirjeldused vangilaagri asukatest, kes olid sõjast räsitud ja pidid pidevalt kannatama nälga ja külma – nagu ka tema ise. Vangilangenute välimus olid muutunud samasuguseks ja nad olid kaotanud elutahte: „Pilke, palju kustund ja lootusetuid pilke. Silmi säratud, mis tuhmid nagu matt klaas, milles päikesekiired ei murdu enam õnnelikuks vastuhelgiks ja millest ei kuma enam läbi inimhinge otsiv valgus.“ (Asi 2005: 55)

Ainus emotsioon, mida sõjavangid veel tundsid, oli vihkamine (samas). Meelismaa kasutab kaasvangide välimuse iseloomustamiseks palju looduskujundeid ja võrdlusi.

Meelismaaga samas kongis hoiti kinni Jaak Tuderit, kes oli kaotanud oma silmanägemise. Enne vangistust viibis ta haiglas, kus tema tervise eest hoolitseti. Isegi haavatuna oli pidanud ta kartma oma elu pärast, sest Vene sõdurid rüüstasid haiglat, kus ta viibis. Selle haarangu käigus tapeti julmalt inimesi ja vägistati naissoost meditsiinitöötajaid. (Asi 2005: 173) Nii nagu „Tuuleraudses“ on ka romaanis „Pärast plahvatust“ toodud esile sõjast ümbritsetud tavainimeste valulikud kogemused, kelle peal rakendati vägivalda ja pandi toime inimsusevastaseid kuritegusid. Eriti tuleb esile naiste olukord, kelle vabast tahtest sõjamehed ei hoolinud.

Koletuid tegusid naiste vastu ei pannud toime ainult Punaarmee sõdurid, vaid ka eestlased. Nikolai Kõõrdi oli tegelane, kelle mõtted keerlesid pidevalt naiste, viina ja tubaka ümber. Ta oli veendunud, et sõduriks olemine andis talle õiguse magada iga naisega kellega tahtis. Tema silmade läbi toimus vaenutegevus külas ja selle lähedal olevas metsas. Ent sarnaselt sõjavangiga ei meenuta Kõõrdi sõda halbades toonides: „Ega siin külaski paha olla pole. Lased ise püssi ja vastu lastakse harva. Päril julge. Ka naised leidub ja nalja saab.“ (Asi 2005: 127) Teda ei kõigutanud tema ümber toimuv lahingutegevus ega sakslaste kinnipüütud sõjavangid, keda ta pidi maha laskma. Kõõrdi jaoks oli see midagi enesestmõistetavat ja isegi nauditavat: „Tapmine on parem, on magusam kui magamine naisega. Viinauim ei saa sellele ligigi. Võib-olla vägistamine on midagi samaväärset.“ (Samas: 145) Isegi siis, kui ta meenutas ühe vene sõduri tapmist, polnud tema tähelepanu inimelu võtmise õudusel, vaid ta plaanis tapetud inimese pea võtta endaga kaasa, kuna Kõõrdil oli soov endale saada mõrvatu kuldhambad (samas: 129).

Eesti pagulaskirjanikele omaselt avaneb analüüsitavates teostes autorite kommunismivastane hoiak (Mägi 1973: 114–115). Esialgsed variandid „Tuuleraudsest“ olid keskendunud ainult lahingus toimuva kirjeldamisele ning autor hoidus jagamast oma poliitilisi hoiakuid. Seetõttu kirjeldas siinkirjutaja teda oma bakalaureusetöös teistest pagulaskirjanikest erinevana (Maat

2021: 43). See väide ei kehti enam, kui arvesse võtta juurde lisandunud arhiivallikaid. Kõige viimistletumas käsikirjas hoidus Neeme oma poliitilisi seisukohti selgelt väljendamas, aga need on siiski ridade vahelt loetavad (Maat 2023: 16). „Rongis“ kirjeldatakse kidakeelseid, kelle peategelase kaassõdurid on vangistanud: „... kidakeelne ei saa sellest kunagi aru. Temale on kas impeeriumi võit või kaotus. Ülejäänud on isiklik ega oma mingit tähtsust.“ See vestluskatkend võiks viidata mõlemale teise maailmasõja peamisele poolele, ent jutt käib siiski vene rahvusest vaenlasest. Vangi langenud kidakeelse päritolule viidatakse eespool, kui too kutsus teisi seltsimeesteks. (Neeme 2017: „Rong“) „Tuuleraudses“ sõdinud meeste arvamus Saksa sõdurist jääb teadmata. Neemele oli olulisem välja tuua sõjameeste tunded ja veendumus, et lahingute pidamiseks puudub igasugune tarvidus.

Seevastu on Harri Asi kommunismivastane hoiak väga selgelt väljendatud. Nikolai Kõõrdi mõtles vene rahvustest sõdurist nõnda: „Hull rahvas, need venelased. Nälgib, võitleb, laseb ennast tappa ning tapab iseennast. Ei teagi, mille eest. Pole tarviski teada. Pääsi, et sotsialisma. Ja sotsialisma teab ning korraldab kõik. Pääsi, et leidub veel teisi rahvaid, kellelt võtta ja keda tappa.“ (Asi 2005: 127) Kõõrdi tõi välja, kuidas Punaarmee sõdur oli režiimi käsutäitja, kes ei mõelnud, miks ta sõdis. Vene sõdurit on kujutatud vägivaldse ja tundetuna, kelle elu võtmise pärast eesti mehed ei tundnud mingisugust kahetsust (samas). Nende tegusid, nagu naiste vägistamine ja süütute tsiviilelanike tapmine, mõistetakse hukka. Aga nagu eespool juba öeldud, siis võisid võikaid tegusid sooritada mitte ainult venelased, vaid ka eestlastest või muudest rahvustest tegelased.

Sarnaselt Neeme tegelastega pole päris selge, mida arvasid tekstis „Pärast plahvatust“ tegutsenud sõjamehed sakslastest, kelle poolel võideldi. Romaanis küll pidevalt mainitakse Saksa sõdureid ja ka teistest rahvustest mehi, aga neid ei kritiseeritud nii teravalt nagu venelasi. Ainult Kõõrdi heitis Saksa sõdurite üle nalja ja pidas neid rumalateks: „Nii mõningi rumal sakslane pani siin surma käsul oma relvad maha ja kukkus kuradi juurde. Sinna lähevad kõik sakslased varem või hiljem. Lähevad sea moodi joomist ja naiste kallal loomatsemist õppima. Seda nad veel ei oska. Neil on vaid Hitler ja Uus-Euroopa. Ja kuradi

kitsas hing. Sinna ei mahu midagi. Niiviisi ei valluteta maailma.“ (Asi 2005: 144) Nii Kõõrdi kui ka teiste tegelaste puhul jäi mulje, et sakslastega saadi läbi, aga teineteist ei austatud.

Sõdurid tekstides „Tuuleraudne“ ja „Pärast plahvatust“ ei sõdinud teise ilmasõjas oma kodumaa ega ideaalide eest. Eelmises peatükis tutvustati J.H. Reidi artiklit, mis analüüsis saksa kirjaniku Heinrich Bölli sõjaainelist loomingut. Reid tõi välja, kuidas erinevates Bölli tekstides jõuavad tegelased samasugusele arusaamale sõjapidamise mõttetusest, millest tulenevalt ollakse häbematud ja moraalitu käitumisega (Reid 1999: 6). Samasugusele seisukohale jõudsid ka Neeme ja Asi väljamõeldud sõdurist tegelased, kuid käitumise poolest sarnanevad Bölli sõjameestega ainult Kõõrdi ja sõjavang number B-723927.

Magistritöösse valitud teostes toimus teise ilmasõja lahingutegevus peamiselt soodes, metsades ja külades. Sõdurid näevad inimesi suremas ja tapavad neid ka ise, tuntakse nälga ja külma. Ka rindest eemal oli vaatepilt väga nukker: teostes „Tuuleraudne“ ja „Pärast plahvatust“ tegelased näevad lahingute tagajärjel purustatud hooneid ja maastikke. Nagu juba öeldud, olid kannatajate hulgas ka tsiviilisikud, mitte ainult sõdurid.

3.2. Sõjatrauma väljendumine

Olenemata poliitiliste seisukohtade erinevast väljenduslaadist jõuavad „Tuuleraudse“ ja „Pärast plahvatust“ tegelaskonnad samasugusele arusaamale: sõda on mõttetu ja see muudab inimest. Ehkki mõlemas teoses tajutakse iseenda kaotamist, valmistas sellega leppimine raskusi. Nii Neeme kui ka Asi on poeetilisi võtteid kasutades näitlikustanud, kuidas avaldub sõjasündmuste traumaatiline mõju. Siinkirjutaja bakalaureusetöös on mainitud Neeme proosaloomes välja tulevat sõjatraumat (Maat 2021: 23), ent kuna uurimuse eesmärk oli toona iseloomustada kirjutava kunstniku proosateost, jäi see teema käsitlemata. Harri Asi romaani pole traumateooriast lähtuvalt varem vaadeldud.

Nagu juba selgitatud, siis „Tuuleraudses“ olid rindel võitlemas veel „Rongis“, „Sillas“, „Käsus“ ja „Soos“ tegutsenud nimetud sõdurid, aga lahingutegevuses osalistena näidatakse ainult „Silla“ ja „Käsu“ tegelast. Näiteks loos „Rong“ sõdinud peategelane viibis küll tegevuse toimumise ajal rindel, aga tema silmade läbi ei ilmne ühtegi lahingustseeni. Selle

asemel saab lugeja teada, mis toimus kahel korral, kui ta saadeti puhkusele. Võiks eeldada, et tuntakse rõõmu võimalusest rindelt eemalduda, aga selle asemel ilmnes noore sõduri võimetus tavaellu sulanduda: „Järsku taipasin seda võõralt jäist müüri, mis minu ja küla vahel asus. Inimesena olin külale ammu juba kadunud, kuid sõdalasena oli minus vajalikkus ja ülesanne. [---] Midagi minus ütles, et ma siia enam ei kuulu. Isegi mitte tagasi tulles.“ Selles mõtiskluses avanes peategelase aimdus nagu lähedased ja tuttavad ei ootaks teda enam tagasi, sest tõenäolisem oli tema hukkumine tulejoonel viibides. (Neeme 2017: „Rong“) Ka teised puhkusele saadetud „Tuuleraudse“ tegelased tundsid samasuguseid tundeid, et nad ei sobitunud enam teiste hulka.

Kui „Rongi“ peategelane saadeti teist korda puhkusele, veetis ta aega oma armsamaga. Nende ühise aja nautimise katkestas vaenlase heidetud pomm, mille tagajärjel hukkus noore sõduri kaaslane. Lugejale jääb selgitamata, mis toimus pärast rünnakut ja kuidas peategelane sealt eluga pääses, sest järgmisel hetkel kujutatakse tegelast tagasi rindele sõitmas. (Neeme 2017: „Rong“) Neid kahte stseeni on eristatud jutumärkidesse pandud kümne punktiga („.....“), mis on tervele Neeme jutukogule iseloomulik. Niiviisi on Neeme märkinud vestluskatkendeid, mis küll toimusid tegelaste vahel, aga millest lugeja ei saa teada. Erinevates „Tuuleraudse“ lugudes on veel kasutatud kümmet järjestikust punkti ka ilma jutumärkideta, mis tavaliselt märgistab tegevuse üleminekut järgmisele.

Pärast seda traumaatilist sündmust püüdis peategelane vältida sellest mõtlemist, kuid see ebaõnnestus. Näiteks pakuti talle rongis kohvi ja joogivalaja kaela vaadates meenus peategelasele tema armsam: „Millised peened sõrmed ... nagu temal, nagu temal ... oli ...“ (Neeme 2017: „Rong“) Selleks, et kujutada tegelase võimetust oma mõtteid seostada ja tundeid väljendada, on kirjanik ära kasutanud mõttepunkte. Peale selle stseeni tegi plahvatuse tagajärjel kaotatud lähedase kaotusvalu nähtavaks ainult see, kui tegelane püüdis planeerida oma sõjajärgset tulevikku. Seda oli liiga valus teha, kuna siis meenus armastatu surm: „Mis tulevik on ilma näota, ilma temata.“ (Samas) Ehkki juhtunu on selgelt traumaatiline, ei leidu sündmustiku jätkudes enam viiteid pommirünnakule. Tegelane vältis juhtunust mõtlemist – see oli veel liiga valus. (Samas) „Rongi“ loost ilmneb kaks „Tuuleraudse“ sõja- ja

traumanarratiivile tunnuslikku joont: katkendlik narratiiv ja tegelase püüdlused vältida traumat põhjustanud sündmustele mõtlemist. Kirjanik puistas ainult üksikuid vihjed, et juhtunu mõjus tegelasele traumaatilisena.

Kui „Rongi“ peategelane vältis sõjas toimunu avaldamist ja kirjeldas hoopis lahingute tagajärgi, siis „Sillas“ toimus sõjategevus olevikus. Lugu algas sellega, et tegelane oli naasmas rindele. Munder taas seljas, avanes tema silme läbi vaenuaeg. Selles loos saab selgeks, mis mõtted käivad peast läbi sõjamehel, kui ta kellegi tapab: „Lõunaeeses vaikuses tapsin inimese. Hoidsin teda kaua sihikul, enne kui päästikule vajutasin. Nägin, kuidas ta kukkus, õieti vajus kokku nagu kott. Ma ei saanud temalt pilku ära pöörata.“ (Neeme 2017: „Sild“) Pärast seda mõtles minajutustaja, miks ta seda tegi: „Tapsin enesekaitseks, uskuge mind, ainult enesekaitseks.“ Järgmine lause oli hoopis aga ilma kohta. (Samas)

„Tuuleraudse“ sõjajuttudele on omane, et jutustaja ei suuda tegevust juhtida. Järgmises lõigus, mis on kümne punktiga eraldatud, oli tegelane juba kuskil mujal (Neeme 2017: „Sild“). Neeme on kasutanud ka siin jutus samasugust võtet nagu „Rongis“. Kui toimub traumaatilisena mõjuv sündmus, siis ei avata sellele järgnevat, vaid märgitakse kümme järjestikust punkti ja tegelane on juba kuskil mujal. Alles järgmises lõigus hakkab avanema, mida tegelane tundis. Pärast vaenlase maha laskmist on „Silla“ sõjamehe mõtetes segadus. Ühel hetkel mõtles ta juhtunust nõnda nagu ta oleks seda pikalt ette kaalunud, mõni lause hiljem väitis ta, et see oli enesekaitse. Sellele järgnes vastandlik mõte eelmistele, et ta tulistas vaenlast kogemata ja hetk hiljem, et tegelikult soovis ta vaenlast hirmutada. Kui tegelane rahunes, ilmnisid tekstis tema tegelikud tunded. Sõjamees kirjeldas endas valitsemas „kummalist tühjust“ ja „määrdundud südametunnistust“, sest ta oli kedagi tapnud. Ta ütles veel nõnda: „Teadsin, mis minuga viga oli, kuid ma ei osanud seda kirjeldada.“ (Samas)

Ent kui tegevus liikus edasi, siis kadusid ka mõtted tapetud inimesest. „Silla“ peamine tegelane mõtles, kuidas ta sooviks riideid pesta ja mitte külma maa peal magada. Kasutades ära puhkehetke, kirjutas nimetu tegelaskuju oma armastatule. Alles paar lehekülge hiljem näidatakse tegelaskonda jälle sõjategevuse osalistena. Kirja kirjutamise ja sõjasündmuste

kirjeldamise vahele on Neeme jälle märkinud jutumärkidesse pandud kümme punkti („.....“). Kohe pärast seda vihjatakse lugejale lüngast narratiivis: „Retk vaenlase tagalasse andis soovitud tagajärjed. Meiepoolsed kaotused kerged ... nii umbes võis ametlik teadaanne kõlada. Jah, muidugi, langes ainult paarkümmend meest.“ (Neeme 2017: „Sild“) Taaskord on autor näitlikustanud lugeja jaoks puuduolevat osa narratiivis, sest eelmises lõigus oli tegelane kirja kirjutanud ja kohe pärast seda oli toimunud rünnak vaenlasele. Jääb selgusetuks, kuidas need paarkümmend meest surid ja mida peategelane tundis. Tema tegelikud tunded on peidetud kolme mõttepunkti vahele, millele eelnes lause „meiepoolsed kaotused kerged“ ja järgnes „nii umbes võis ametlik teadaanne kõlada.“ (Samas) Neeme on kasutanud interpunktsiooni, et näidata tegelase suutmatust sõnastada oma emotsioone kaassõdurite hukkamise kohta.

Selle asemel liikus tegevus jälle edasi ning kõigile ootamatult avas vaenlane jälle tule. Hirmsate lahingustseenide ajal ilmnisid peategelase inimlikud kartused surra ja soov elada. Alles nüüd on kirjanik loonud kujutluspildi, mis lahinguväljas oli toimumas: „.... üks ujujatest laskis parvest lahti ja kadus kätega vett pekstes lainetesse. Mu kõrval kadus kaaslane vaikselt ohtes, Alles sekund varem õhutas ta veel meid ja siis ... Üks haavatutest karjatas ning vajus üle parve serva. Teine püüdis end üles ajada. Veri purskas ta suust nagu voolikust üle ujujate, naaber kõrval muutus korisesed liikumatuks.“ (Neeme 2017: „Sild“) Ta nägi, kuidas hukuvad talle lähedaseks saanud relvavennad – jälle ei suuda ta seda sõnastada.

Eelpool kirjeldatud kohutavas lahingus jäi „Silla“ peategelane ainsana omadest ellu. Ta püüdis vaenlase käest põgeneda, aga ta saadi kätte. Nimetu sõjamees pekstakse julmalt läbi, mistõttu kaotab ta meelemärguse. Kui peategelane ärkas, koges ta tagasivaatelist meenutusi juhtunust. Nende kujutluspiltide kiiret vahetumist on märgitud interpunktsiooni kaotamisega. Rahunedes toimus mõistmine, et põgenemine oleks võimatu. „Silla“ peategelase vaevad ei ole veel lõppenud, nüüd hakatakse teda üle kuulama. Info kättesaamiseks pekstakse teda pidevalt. Selleks, et näidata peategelase kehva füüsilist ja vaimset seisundit on teose autor kasutanud ära kolme mõttepunkti: „Mitte näha ega mõelda, vahel nagu suikusin, siis aga need valud ... janu ... minu jaoks on sõda läbi.“ (Neeme 2017: „Sild“) Siit on nähtav, et

Neeme ei kasutanud kolm mõttepunkti ainult selle jaoks, et näidata sõjamehe võimetust traumat sõnadesse panna, vaid need võisid märkida ka tegelase füüsilist seisukorda, näiteks hingamisraskusi ja janu.

Ühe ülekuulamise ajal toimus plahvatus, mille tagajärjel õnnestus „Silla“ peategelasel põgeneda. Kahjuks said vaenlased ta jälle kätte ja nad viisid ta tagasi teda peksnud kuldõlakutega ohvitseri juurde. Maja süttis põlema ja kuldõlakutega ohvitser langes surnuna tema peale. Nüüd ei tulnud sõjamees enam toime juhtunu õudusega, vaid ta lihtsalt karjus. Taaskord on selgusetu, kuidas ta põlevast majast välja pääses, sest sellele sündmusele järgnevas löigus viibis ta juba haiglas. Tema vaimne tervis oli kehvas seisus kui füüsiline: tegelast painasid õudusunenäod, ta kartis inimesi ja nende puudutusi, karjus lakkamatult, oli füüsiliselt liikumatu, kogedes sealjuures hirmu- ja paanikahoogusid: „Suurema osa veetsin painavates uimades või siis jälle pimeduse põhjatuses. Iga nägu või puudutus viis mind hüsteeriasse. Karjusin ja vehklesin, püüdes voodist põgeneda, kuni lõpuks luksusin hirmukrampides.“ (Neeme 2017: „Sild“)

Haiglas ravis teda haiglaõde, kellesse ta armus. Naine andis sõjamehele tagasi elutahte: ta hakkas lõpuks jälle rääkima ja elu vastu huvi tundma. Ent ühise tuleviku planeerimise asemel on peategelane kimpus sõjast saadud traumaatiliste kogemustega unustamisega. Kuigi naine üritas talle selgeks teha, et paranemiseks oleks vajalik juhtunuga rahu teha, siis see oli sõjaveterani jaoks liiga raske: „Kas on üldse võimalik, et möödunu jääks möödunuks. Ükskõik kus ma ka ei ole, alati näen silda, milleni pean jõudma, kuid ikka toimub õhkimine enne. Pean alati uuesti unedes ja uimades silda otsima.“ (Neeme 2017: „Sild“) Ta nägi oma unenägudes erinevaid versioone eelpool kirjeldatud sõjasündmustest, mis tundusid väga reaalsed. Samuti ei unune ärkvel olles mälestused sõjast ja ülekuulamisest toime pandud piinamistest. (Samas)

Traumaatilisi sündmusi meelde tuletavad õudusunenäod ja kujutuspildid on „Silla“ peategelase reaalsustaju segi paisanud. Nende hirmsate minevikusündmuste pidev meenumine on talle lõpuks talumatu ning tegelane hullub. Loo autor on hullushoo edasi

andmiseks, kus kiirelt vahetuvad mälupeeglid ülekuulamisele toimunust, ära kaotanud kirjavahemärgid:

... mispärast nad ei too lampi pleekinud lambivari heidab ebaühtlase joontevihu seinale sealt tagasi põrgates tulevad nad naeratades ja laskuvad mulle peale jälle see kuldõlakutega küll kipub ligi ja püüab mind emmata ma ei saa hingata jälle uus trikk, nüüd tulevad naistena mind te alt ei vea ära tunnen kõik teie taevas pole minu paradiis ahaa ühe käe sain vabaks ja teine küll ma sind pigistan ära rabele ahaa juba läheb su nägu siniseks näitad keelt siple kui tahad kõvemini kõvemini ... tõukan eemale. Imelik, kõik nad langevad kokku nagu tühjad kotid. Olgu see siis õlakutega või ilma. Ükskõik kas sa neid tulistad või neile labidaga pähe virutad, ikka kott, kott, kott ... mu sõrmed vabanevad aeglaselt haardekrampidest ja naise keha vajub voodi kõrvale põrandale ... (Neeme 2017: „Sild“)

Samasugust ilma interpunktsioonita teadvusvoolu võtet on kasutatud ka teisi ülekuulamist meenutavate mälupeegelduste taasesitamisel. Selles lõigus toimunu ilmestas, kuidas peategelane arvas, et ta oli tagasi sõjaolukorras: tema kõrval maganud armastatud naisest oli saanud hoopis vaenlane, kelle ta pidi tapma. Tekstis kirjeldatakse ka, kuidas peategelane realselt naist kägistas. (Samas) Teglane käitus nii nagu traumat meenutavas olukorras: ta püüdis vaenlasele vastu hakata. Kui „Sillas“ tegutsenud sõdur rahunes, siis taastusid tekstis ka kirjavahemärgid (samas).

Neeme poolt kirjeldatu ühtib traumajärgse stressihäire all kannatavate sõjaveteranide lugudega, kes on jaganud, kuidas neil puudub võimalus ise otsustada sõja meenutamise üle – nad on juhtunu kummitavas lõksus (Stanley 2017: 240). Samuti tuleb nende lugudes välja, et ollakse tihti oma lähedaste vastu vägivaldsed, sest ei tulda toime traumaatiliste sõjasündmuste pideva meenumisega (van der Kolk 2020: 14). Autor on ilukirjanduslikus vormis väljendanud väga tõepäraselt olukorda, mida endised sõdurid sõjajärgses elus läbi elasid.

Üheks sõjatraumale omaseks sümptomiks võib pidada ellujääja süütunnet, mille kohta on pikem ülevaade töö teises peatükis. Seda tundis ka „Silla“ tegelane. Tema mõtted lähevad pidevalt tagasi langenud relvavendade juurde: „Alati näen ennast silla juures, kuigi tean, et silda ei ole enam. Ometi lähen sinna tagasi, oma relvakaaslaste juurde. Kuulun nende juurde, sellepärast.“ (Neeme 2017: „Sild“) Endine sõjamees mõtles, et ta kuulus pigem surnud kaassõdurite kui elavate hulka. „Käsu“ peategelane oli kade langenud relvavendade üle, kes

ei pidanud enam muret tundma sõjas juhtuva pärast: „Kadestasin langenuid. Neil ei tarvitsenud enam muretseda homse pärast. (Samas: „Käsk“)

Ka „Soo“ tegelane „Tuuleraudses“ pole võimeline peast välja heitma langenud relvavendi, kuigi loo lahtirullumise ajal oli ta üksinda soos suremas. Elu ja surma piiril vaevlev peategelane püüdis meenutada temaga juhtunut. Ühte mälopilti lahingusündmustest kirjeldas ta järgmiselt: „Ühel päeval aga põles linn. Tänavad olid tühjad. Mürskude lõhkemine, püssipaugud, jooksmine. Vaenlane, vaenlane! Peame kaitsma, vabastama! Kus te olete? Praegu on aeg! Valged linnid, punased linnid. Andke relvi, mehed välja. Ei tohi lasta üle jõe. Ei tohi, ei tohi... esimene sõjaohver. Koolivend.“ (Neeme 2017: „Soo“) Tsiteeritud lõigus on ka lause ülesehitus muutunud napiks, mis jällegi annab edasi tegevuse toimumise kiirust. Enamik lahingukirjeldusest on käsk-, hüüd- või küsilauseid, mis annavad edasi sõdurite omavahelisi käskude vahetamist. Muuks pole keset rünnakut aega ega võimalust.

Ehkki võitluskirjeldus on väheste detailidega, on selge, et keegi hukkus. Surnud kaassõdur oli peategelase koolikaaslane. Lähedase inimese surma on liiga raske sõnastada ja seda ei tehtagi – tõenäoliselt ka ei soovita. Kirjanik on nähtu traumaatilise mõju näitlikustamiseks kasutanud kolme järjestikust punkti. Fragmentaarsed ja väljajäetelised laused on väga omased jutukogule tervikuna. Sõjas juhtunut on raske väljendada, sellest ka lühikesed laused või kolme mõttepunkti kasutus. Mitte vaid Neeme loomingule, vaid üldse sõjakirjandusele on iseloomulik, et vaikus on pandud kõnelema sõja mõjust tegelaskonna vaimsele tervisele.

Neljas sõjajutt „Tuuleraudses“, kus tegelane oli tegevuse toimumise ajal veel rindel, oli lugu „Käsk“. Nii nagu „Rongi“, „Silla“ kui ka „Soo“ analüüsist esile tuli, kasutab Neeme ka selles loos ära kolme mõttepunkti, et näidata tegelase võimetust sõnastada oma emotsioone pärast kellegi surma. „Käsk“ pole erand. Selles loos pole esile toodud ainult sõdurite, vaid ka külaelanike hukkimine: „Poodud mehe jala küljes rippus silt ... müüs inimliha kasusaamise eesmärgiga ... Tänane hommik on kuidagi sumbune.“ (Neeme 2017: „Käsk“) Sarnaselt teiste „Tuuleraudse“ sõjajuttudega jäävad kolme punkti varju tegelaste mõtteid juhtunust. Nagu ka teistes lugudes, liikus tegevus peale millegi traumaatilise kujutamist või tegelaste poolset

kogemist kiirelt edasi: pärast poodud mehe nägemist oli jutustaja juba kirjeldamas ilma. „Käsus“ ilmneb tegelaste emotsionaalne tuimus. (Samas) Selline emotsioonitus võimaldas toime tulla traumaga sõjaolukorras.

„Tuuleraudse“ trauma- ja sõjanarratiivile on omane katkendlikkus. Lüngad narratiivis on Neeme tavaliselt ära märkinud, kasutades markeeritud ellipsit. Niiviisi antakse lugejale mõista, et midagi oli toimunud, aga mis täpselt – seda ei öelda. Ka jutustaja võimetus tegevust juhtida on põhjuseks, miks „Tuuleraudse“ tekstidel puudub korrastatud narratiiv, sest tekst pidevalt hüppab ühelt sündmuselt teisele. Vaatepunkt liigub tegelase mõtete voolu ja väliste sündmuste kirjeldamise vahel, näiteks „Soos“ meenutas tegelane ühel hetkel sõjasündmuse, järgmisel aga juba oma lapsepõlve, millele järgnes jutustaja kirjeldus tegelast ümbritsevast keskkonnast (Neeme 2017: „Soo“). Lisaks on modernistliku tekstiloomisevõttena märkinud Neeme kahekõne mitte jutumärkidega, vaid nelja katkestuspunktiga – ka see on üheks põhjuseks, miks on keerukas jälgida „Tuuleraudse“ fragmentaarset sõjanarratiivi. Lisaks tegelaste vahelisele kahekõnele võivad nelja katkestuspunktiga algavad laused märkida minategelase sisekõne või jutustaja kirjeldusi toimuvast.

Lisaks interpunktsiooni kasutamisele on Neeme toonud välja tegelaste vaimse seisundi, mis sarnaneb traumajärgse stressihäirega. Sõjamehed kogevad „Tuuleraudses“ sõjas toimunut ootamatult korduvaid mäluhilte sõjas toimunut ja näevad sellest õudusunenägusid ning on emotsionaalselt tuimad. Tegelastel on raske keskenduda – seda annab edasi korrastamata narratiiv. Kirjanik on esile toonud, kuidas pärast sõda oli tegelaste maailma- ja enesetunnetus muutunud: nad ei tunne ennast enam inimestena. Sellel põhjusel võõrandutakse nii endast kui ka teistest inimestest. Näiteks „Silla“ tegelane kirjeldas ennast järgmiselt pärast sõja lõppu: „Kui võõraks oli maailm mulle jäänud. Olin nagu mingi olevus teisest maailmast. Ühesilmaline Marsilt. Olin otsekui poolunes.“ (Neeme 2017: „Sild“) Tema eneseiseloolest tuleb välja tunne, nagu ta ei kuulu enam teiste hulka. Veel selgitas „Silla“ peategelane, kuidas sõjajärgne maailm oli kaotanud oma värvid: „kogu loodus elas nagu mingi tolmuvärvilise katte all“ (samas). Maailma- ja enesetunnetused muutused olid

otseses seoses sõjaga, mida tegelane ka ise mõistis: „Mälu oigas ikka veel rusikate pigistuses“ (samas).

Magistritöö teises analüüsitavas romaanis „Pärast plahvatust“ on Harri Asi kasutanud nii mõningaid Neemega sarnanevaid kui ka erinevaid poeetilisi võtteid. Eelmises alapeatükis selgitati, et Asi väljamõeldud tegelaste sõjakogemused on varieeruvad, näiteks sõjavang B-723927 mõtles tagasi sõjale ka positiivses võtmes. Niiviisi sai ta alla suruda oma tegelikke emotsioone. Ent mida edasi läks teose tegevus, seda selgemaks said endise sõjamehe traumaatilised läbielamised, mida püüti unustada. Sõjavangi tegelaskuju kaudu on Asi näitlikustanud trauma läbielanud inimese võimetust kogemust omaks võtta, olles samal ajal siiski sellest mõjutatud. Vangilaagris viibides tunneb ta enda sees peituvat „seletamatut tühjustunnet“ ja „sissepoole suunduvat vaiksest ahastust“, mida ei soovitud teistega jagada. Seepärast muutus ta kinniseks ja kurjustas nendega, kes püüdsid temaga suhelda. (Asi 2005: 8) Aga sõjas koges ta täiesti uut tunnet, armastust oma relva vastu; relva sai usaldada inimeste asemel: „relv oli aidand alati, relv oli olnud talle alati truu.“ Talle meenus sõjale tagasi mõeldes saadud õppetund, kui ta mõistis, et kindel sai olla ainult iseendas – kaassõdurid võisid araks lüüa. (Samas: 9)

Selle tegelase tegelikud tunded nii sõjast kui ka vangilaagris viibimisest tulevad esile, kui kaasvangid ta läbi peksavad (Asi 2005: 17–18). Juhtunu ei jõua talle kohe kohale, ta pidi seda unenäoks (samas: 18). Kuigi ta peksti läbi, pidi karistust kaasvangide asemel hoopis tema kandma. Sõjavang eemaldatakse teistest ja ta peab karistuseks jooksuma. Jooksuringide tegemise ajal hakkavad viivitusega meenuma peksmise detailid, ka magades näeb ta sellest und. Ühes õudusunenäos näeb ta end kangestununa lebamas, kui tuhanded jalad tema peal trambivad (samas: 22–23). Kuigi alguses oli unes nähtu seotud vangilaagris juhtunud intsidendiga, segunevad sinna ka teised traumaatilisenäo mõjuvad mälestused, näiteks elas ta taaskord unes üle peksmise, mida sooritas teda vangilaagrisse viinud Ameerika sõdur (samas: 24).

Pärast esimesi traumaatiliste sündmuste meenutusi avaldusid ka teised allasurutud mälestused. Neid vallandasid mitte ainult unenäod ja ootamatult tekkinud korduvad mälopildid traumaatilistest sündmustest, vaid ka traumat meenutavad tegevused või millegi nägemine. Näiteks tunnistab vang metallnõusid pestes, et talle meenusid sõjasündmused: „Aga teistsuguseidki metallivälgatusi minevikust assotsieerub ta tänase tööga. Metallivälgatusi sõjast, vastaspoolelt.“ (Asi 2005: 29) Lisaks sellele tõdes ta, et kuigi need mälestused olid „eeskujulikult moondunud ja varjunud“, ei suuda ta siiski unustada sõjas juhtunut (samas). Pelgalt metallnõude nägemine tõi meelde juhusliku lahingustseeni, kus inimesed tema ümber surid ja tema tundis hirmu oma elu pärast. Lõpuks tunnistab minategelane, et „Ja imelik, siiagi veel ulatusid teda sõjas jälitand kuulid. Ulatusid kumminuia vihisevate löökidena ta turjale ja läbisid õiti ta unenägusid hääletute varjudena.“ (Samas) Hoolimata püüdlustest sõjasündmuse mitte mäletada, kerkisid need ikka ja jälle silme ette.

Veel oli sõjaga otsene kokkupuude romaanitegelasel Nikolai Kõõrdil. Rongisõidu ajal Meelismaale jutustas tema lugu ümber seersant Lampkast, kes Kõõrdiga koos teenis. Selle tegelase loo puhul vahetuvad Kõõrdi ja Lampkasti vaatenurgad. Lampkast alustas Kõõrdi loo jutustamisega päevast, mil Eesti sõduritele toodi vaenlase leeri kuuluvaid sõjavange, keda pidi maha laskma. See ülesanne usaldati Kõõrdile. Enne seda sündmust kujutas Lampkast Kõõrdit tundetu mehena, kes nautis teiste tapmist ja naiste vägistamist. Kõõrdi hakkas sooritama sõjaolukorras juba tavaliseks muutunud kuritegu ehk teise inimese maha laskmist, kuid äkki hüppas üks surmamõistetud talle kõrri ja hammustas teda. Pärast seda oli Kõõrdi esmalt hirmunud ja siis hakkas ta naerma. Sama ootamatult kui ta alustas naermisega, lõpetas ta selle ja jooksis karjudes minema. Teistest eemale jõudes puhkes ta hoopis nutma. (Asi 2005: 133–134)

Süžee edasi arenedes sai siiski selgeks, et ka sellise tundetu mehe vaimne tervis oli ikkagi sõjas kannatada saanud. Nagu paljud sõjatraumaga mehed, nii ka Kõõrdi leevendas oma pingeid alkoholiga ja oli agressiivne. Ka teised märkasid tema emotsioonide kõikumist ja ta saadeti puhkusele. Olles tagasi kodus, oli ta kaotanud huvi ümbritseva maailma suhtes:

Mõtted on nagu sassiläind nõõripundar. Säält ei saa kätte ühtki kindlat otsa, millest võiks kerida mingit lahendust. Puhkusel pole õiget hoogu ega mekki. Miski ei maitse enam. Ei maitse viin, tubakas ega oma naine. Kõik ta ümber tundub tühjana ja mõttetuna. Masendavat tühjustunnet on temas endaski. Hetketi vajuks ta pääle nagu midagi tumedat ja rasket. Oi, siis tahaks juua, lüüa ja mässata. Kõik tahaks peksta puruks. Vahel see jälle takistab südamelööke ja ahistab hinge. Siis on veelgi raskem, on nii imelikult ja uudset raske. Siis ei taha enam midagi teha. Sellistel hetkedel ta tunneb, nagu oleks temalgi hing. (Asi 2005: 146)

Nii nagu sõjavangi tegelaskuju vaevasid ka Kõõrdit uneraskused ja ta oli hakanud pimedust kartma. Kui päevasel ajal suutis ta hirmuga toime tulla, siis ööpimeduses enam mitte. Püüdes magama jääda tundis ta pimedust enda sees, kuhu oli peidetud „kõikide tapmiste ja sõdade põhjendused.“ (Samas: 146–147) Magistritöö teises peatükis kirjeldatud Elena Barabani uurimus Mihhail Šolohhovi jutustusest „Inimese saatus“ kujutas sõjamehest peategelase samasuguseid muresid, mida tundis ka Kõõrdi. Šolohhovi peategelane Andrei suutis küll päevasel ajal oma mured alla suruda, aga öösel enam mitte (Baraban 2007: 520).

Kui sõjavang B-723927 traumeerivad mälestused sõjast võis vallandada metallnõude pesemine, siis Kõõrdile mõjus hulluksajavalt teiste inimeste kukalde nägemine. Kuna Kõõrdi peamiseks ülesandeks sõjas oli saanud kinni võetud vangide laskmine kuklasse, kangastus kogetu just seda kehaosa nähes. Teiste inimesed kuklad olid Kõõrdile muutunud kinnisideeks, mis pani teda kummaliselt käituma. Näiteks on teoses kirjeldatud Kõõrdi minekut kõrtsi. Seal viibides kangestus ta, märgates kõrtsis viibijate kuklaid, ning tema mõtted läksid segaseks. Lõpuks ei suutnud Kõõrdi enam taluda, et kõigil kõrtsis viibijatel olid kuklad, ja ta jooksis sealt minema. (Asi 2005: 147)

Kõõrdi hakkab nägema õudusunenägusid inimeste kukaldest. Ühel ööl näeb ta järjekordset hirmuund ja ta ärkas. Kõõrdi ei suuda enam vahet teha, kas ta nägi und või oli ärkvel. Kui ta pani tule põlema, märkas ta enda kõrval lebavat naist. Täpsemalt jäi silma just tema kukal. Hullushoos tappis ta oma naise, lastes ta maha. (Asi 2005: 149) Kõõrdi oli kaotanud sideme reaalsusega, kui ta tulistas oma naist. Ärgates segunesid tema mõtted olevikus tajutavast sõjas kogetuga: ta mõtles ühishaudadest ja silmustest. Kõõrdi ei andnud endale aru, et voodis lebanud inimene ei olnud vaenlane, vaid tema naine. Ta tundis, et keegi teine tegutses tema asemel. Enne tulistamist olid Kõõrdi mõtted tagasi läinud päeva, kui ta pidi laskma maha sõjavangi. Ta korrutas täpselt sama sõna nagu tollel päeval, milleks oli „tinapilet“: „Kõik on

jälle lootusetult segi ja kohutavalt võõras. Mingi uus ja julm isik hakkab temas jälle tegutsema. [---] Tinapilet, – tinapilet, – kumiseb õõnsalt kuskil kaugel. See on nagu ähkv segu vilest ja aurust sõitmahakkava veduri korstnast, mida miski ei suuda enam peatada. Tinapilet ka sellele! – Surubki kiiresti püstolisuu tolele punasele laigule, mis kindlasti pole tema naise oma, ja vajutab.“ (Samas) Seda väljendit kasutasid sõjamehed omakeskis, kui oli vaja anda käsk kinni võetud vaenlase mahalaskmiseks. Alles siis kui ta nägi verd purskamas oma naise laibast, sai talle selgeks, mis oli juhtunud (samas). Kõõrdi teguviisist ja mõttesegadusest on näha, kuidas ta käitus samamoodi nagu traumat meenutavas olukorras: ta nägi oma naise kukalt ja ta pidi seda tulistama.

Kui Kõõrdi mõistis, mida oli teinud, ta põgenes. Õues tabas teda taaskord hullushoog, kui ta märkas seal jalutanud ohvitseri kukalt. Kõõrdi lasi maha ka tema, korrutades sõna „tinapilet“. Jällegi oli ta ise šokis oma käitumisest, mispärast ta puhkes nutma: „Vaatab ja vaatab ning ta pärani silmadesse koguneb jälle paanilist hirmu. Kükitab äkki maha: auk kuklas nagu kord ja kohus. Vereloik näo all. Jääb istuma ja puhkeb hääletult nutma. [---] Kuid Kõõrdi ei märka ega kuule enam midagi. Ta on äkki nagu tükk tardunud mulda, milles vaid veri uuristab vaevaliselt oma käike.“ (Asi 2005: 150) Ehkki sõjas oli Kõõrdi elu võtnud paljudelt, siis pärast oma naise ja ohvitseri tapmist pidi ta kohtus oma tegude eest vastutust võtma (samas: 151). Lugu lõppes nõnda, et kohus otsustas Kõõrdi maha lasta (samas: 158). Enne seda lastakse kurjategijal ka sõna võtta, kuid Kõõrdi ei näita välja mingisugust kahetsust: ta hoopis uhkustas, et on sõjas maha lasknud üle 90 inimese (samas: 152).

Kõõrdit oli teoses kirjeldatud kõige julmema ja ebainimlikuma käitumisega tegelasena, ent ka tema oli lõpuks sõja laastava mõju ohver. Ta koges hirmu-, paanika- ja agressioonipuhanguid. Tema aja- ja ruumitaju olid sassis, mistõttu võis ta isegi lahingutegevusest eemal olles ette kujutada seal viibimist. Kõõrdi oli erandlik tegelane sellepolest, et kui teisi romaanitegelasi muutis sõda halvemaks inimeseks, siis Kõõrdit mingis mõttes paremaks: ta oli hakanud mõtlema oma koletute tegude peale, olgugi et enne surma ei jõudnud ta mõistmisele oma väärast käitumisest.

Sõjavang ja Kõõrdi on teksti „Pärast plahvatust“ need tegelased, kelle puhul kõige tugevamalt ilmneb seos teise maailmasõja lahingutes osalemise ja trauma vahel. Peale nende oli veel vaenutegevusest osa võtnud Jaak Tuder. Tema on aga erandlik sõjamees, kelle kaudu sõjas juhtunust väga palju teada ei saa. Kuna Tuder oli kaotanud nägemise, keerlesid tema mõtted pidevalt ümber selle kaotuse. Haiglaravil viibides hakkas Tuder kirjutama päevikut, kust saab lugeja teada, mis toimus Tuderil ümber ja tema sisemuses. Nii nagu sõjavangi ja Kõõrdi segavad ka tema igapäevaelu jätkamist õudusunenäod, mis olid alguses seotud tema silmadega. Ühes neist nägi ta enda teisikut, kellel olid silmad teistpidi silmakoopas. Lõpuks ühines ta oma teisikuga ja koos püüti Tuderil silmad saada õigetpidi: „Nad pöörlesid ja rabelesid meeleheitlikult, püüdes saavutada loomulikku, väljapoole vaatavat asendit. Nad ihkasid tagasi valgusse. Siis ühinesin ma oma teisiku kehaga. Järelejätmatult püüdsin keerata oma pead nii, et silmad satuksid õigesse asendisse. See kõik jäi asjatuks.“ Äkitselt see unenägu muutus ja ta hakkas rusikaga inimesi lööma. (Asi 2005: 168) Tuderil unenägu sümboliseeris tema igatsust saada uuesti nägijaks ja raskusi leppida faktiga, et tema nägemismeel oli kadunud. Enne seda unenägu oli Tuder oma päevikusse mitu korda kirjutanud igatsusest jälle valgust tajuda (samas: 167–168).

Lisaks nägemismeelest ilmajäämisele oli Tuder kaotanud ka mälu, nii et ta isegi ei teadnud oma nime. Oma nime, sünniaasta ja kodupaiga sai ta teada sõduripassi kaudu. (Asi 2005: 176) Kuigi Tuderil olid mäluhäired, hakkasid aja möödudes siiski meenuma katkendlikud mälupeegeldused sõjasündmustest ja ka enda minevikust. Kilde oma nooruspõlvest kirjeldas minategelane detailselt, aga nii nagu „Tuuleraudse“ tegelased, vältis ka tema sõjas juhtunu üksikasjadest mõtlemist: „Mu mälu virgub. Avaneb, areneb ja suureneb. Isegi sinna poole plahvatust sulet minevikust kerkib juba üksikuid pilte mu ette.“ (Samas: 201)

Traagilised olukorrad ei lõppenud Tuderil jaoks ka haiglaravil viibides. Ta kirjeldas oma päevikus, kuidas Punaarmee sõdurid tungisid haiglasse ja hakkasid inimesi tapma ning piinama. (Asi 2005: 173) Selline õudus kestis veel mitmeid päevi enne kui Ameerika sõdurid olukorda sekkusid (samas: 175). Tuder kirjutas oma päevikutesse, et kuigi ta on püüdnud juhtunut unustada, tuleb siiski ahastushetkedel kõik jälle meelde (samas: 178). Tuderil

tegelaskujuga on romaaniautor näidanud, et kuigi traumat läbielanud inimene võib püüda traumaatilisi sündmusi unustada või isegi kogeda sellest tingitud ajutist mälukaotust, siis need lõpuks ikka meenuvad.

Kõigist „Pärast plahvatust“ tegelastest on enim esindatud Enno Meelismaa vaatenurk. Nii nagu Tuderu puhul, ei saa ka Meelismaa tegelaskujust lugedes teada, mis toimus temaga teises maailmasõjas. Meelismaa oli üks vähestest, kes ei pidanud rindel viibides kedagi tapma ega nägema kellegi surma pealt (Asi 2005: 121). Kuid sõjatrauma oli ka temal. Jällegi elavnesid öö saabudes need mälestused, mille puhul kogeti hirmu ega suudetud minevikust mõtlemist lõpetada (samas: 79). Samuti avanes Meelismaa vaatenurgast, kui traumaatiliselt mõjus vangilaagris viibimine. Teda küll ei piinatud, aga traumeerivalt mõjus vabadusekaotus, pidev nälja- ja külmatunne. Meelismaa kirjeldas ka korduvat unenägu toidust, mida ei õnnestu ära süüa. See olevat „vangilaagri standardunenägu, kõikide vangide ühine pärisomandus“ (samas: 61).

Meelismaa mõtiskles väga palju vangilaagris viibimise üle. Asi romaani peamiseks kujundiks on traataed, mis sümboliseerib vabadusekaotust. Teisele poole traataeda jäi maailm, kuhu tegelased enam ei kuulu. Vangilaagrit ümbritsev traataed ei hoia neid kinni mitte ainult füüsiliselt, vaid ka vaimselt. Meelismaa sõnastas selle tunde niimoodi, mängides udu, mere ja tuule kujunditega:

Öösel võitlevad kaarlambid uduga. Udu jääb alati võitjaks. Vangid võitlevad nii päeval kui ka öösel iseendiga. Lootusetus jääb alati võitjaks. Vahel tuleb tuul. Värske ja hoogne meretuul, sest meri on lähedal. Heidab soolase merelõhnagagi vangide sõormeisse. Proovib barakkide tugevust. Katsub kerida kokku traataeda. Rebida tükkideks vangilaagrisse magama jäänud udu. Siis võidutsevad kaarlambid, löigates öise pimeduse ribadeks. Ja päeval naerab päike suure ning laia suuga, silitades tuhandesõrmse käega soojaks barakiseinad, mille vastu on siis nii hea toetada selga. Aga kuskilt ei tule tuult, mis voogama paneks kinniroostetavad mõtted. Puhuks halli ükskõiksuse tuimaks tardunud nägudelt ja äigaks nukruse tuhmuma kippuvaist silmist. Kuskilt ei sirutu kätt, mis avaks laagri suure peavärava. (Asi 2005: 70)

Kinnipidamiskohta kujutati ebaloomuliku keskkonnana, millest väljapoole jäi loodus, sealjuures ka vabadus. Tegelased tunnevad end kaugenenuna vabast maailmast, millest eraldas neid traataed. Vangilaagris puudus võimalus eluga edasi liikuda, kõik seisis paigal. Teoses on loodusnähtusi isikustatud. Selles romaanis sümboliseeris loodus vabadust, mis oli kaotatud, ja elu edasiminekut. Meelismaa kirjeldas taevast niiviisi: „Ning vangilaagri alati

halli ja madalat taevast mäletas ta väga selgesti. See oli siiski üks ja seesama, jagamatu ja puutumatu taevas, mis elas üle kõik ning jäi alati endiselt süütusiniseks. Inimene ei suutnud taevale midagi teha. Taevas oli inimesest üle ning jäi alati ta kohale.“ (Samas: 204)

Harri Asi kasutab romaanis „Pärast plahvatust“ sõjatrauma väljendumise kujutamiseks (õudus)unenägusid ja kordusi, mida kasutas ka Neeme. Sõjavangi, Meelismaad, Kõõrdit ja Tuderit ühendab võimetus oma mõtteid seostada, need pendeldavad pidevalt mineviku ja oleviku vahel. „Tuuleraudsega“ sarnaselt on romaani sõjanarratiiv katkendlik, lugeja saab teada ainult teatud sündmustest ja seda ka minevikusündmuste taasesitamise kaudu. Vangilaagris toimuv on aga sidusalt esitatud. Teose autor on detailsemalt näidanud neid sündmusi, mille traumaatiline mõju alles süžee arenedes avaldub. Kõõrdi ja sõjavangi tegelaskuju abil on Asi näitlikustanud, et sõjatraumaga mees ei taha mäletada üksikasjaliselt, mis temaga sõjas oli juhtunud, kuid olles traumat meenutavas olukorras või kokkupuutel stressoriga teeb ta seda siiski. Tuder oli oma mälu kaotanud, mistõttu sõjasündmused meenusid talle õudusunenägude või tagasivaateliste meenutuste kaudu.

Teoses on kujutatud ka teisi sõjast räsitud meeste probleeme, mida märgatakse kaasvangide puhul. Näiteks Meelismaa täheldas oma kongikaaslase Andres Lärjepuu imelikku käitumist. Mees oli pidevalt valvel, vältides inimestele silma vaatamist. Kui Lärjepuu nägi õudusunenägusid, karjus ja viskles ta voodis nii kõvasti, et tundus „võitlemas nagu tundmatu vaenlasega“. Meelismaa tajus kongikaaslase hirmutunnet, mistõttu viimane pidevalt võpatas, ja pani tähele tolle kõnehäired. (Asi 2005: 68) Kõik Meelismaa tähelepanekud oma kongikaaslase Lärjepuu kohta sarnanevad traumajärgsele stressihäirele omaste sümptomitega. See tegelane teose lõpus ellu ei jää, sest otsustas süümeepiinade tõttu endalt elu võtta – ta oli maha lasknud oma naise ja tolle armukese, kui oli nende vahekorrale peale sattunud 1944. aastal (samas: 91). Mees ei suutnud endale andestada oma koletut tegu (samas: 80).

Kaks eesti pagulaskirjanikku on oma sõjaloomingus näidanud, kuidas on vaenuaja sündmused mõjunud tegelastele traumaatiliselt, kujutades nende muutunud maailmatajumist.

Kirjanikud kasutasid keelelisi abivahendeid, et ilmestada sõjatrauma mõju tegelaskonna vaimsele tervisele, aga mõlemad autorid tõstsid esile tõsiasja, et sõjas kaotati varasem identiteet. Asi romaani tegelased tunnevad, kuidas sõjakaotajate poolele sattununa minetati oma väärtus. Romaani „Pärast plahvatust“ peategelane Meelismaa juhtis tähelepanu eesti sõduri olukorrale, kes tegelikult võitles võõra riigi eest. Kuna tema oli sattunud sõdima sõja kaotanud Saksamaa poolele, siis oli pärast sõda Meelismaast saanud kurjategija. Keegi ei hoolinud tema päritolust ega sõjas osalemise põhjustest: „Mida teadsid need inimesed siin eestlastest, nende kannatustest ja võitlustest? Ei mitte kui midagi. Nende ärritamiseks piisas vaid Saksa mundrist kui punasest rätikust.“ (Asi 2005: 53) Kedagi ei huvitanud, et ka võitjate poolele sattunud vastutasid teiste inimeste elude võtmise eest.

Sarnast emotsiooni Meelismaaga andis edasi sõjavang number B-723927 niiviisi: „Nende mõtete vahel on traataed, too pärastsõjaaegne mõõdupuu, millega eraldatakse võitjaid kaotajaist ja inimesi mitteinimesist“ (Asi 2005: 7). Need, kelle vabadust piirati, ei olnud enam teistega samaväärsel positsioonil ühiskonnas. Sõjavangi number B-723927 identiteet oli kadunud ja nüüdseks oli ta lihtsalt üks paljudest vangilangenutest. Seda ilmestab ka tegelase nime puudumine, mis on asendunud numbriga. Ehkki „Tuuleraudse“ tegelased ei viibinud vangilaagris, tunnevad sarnaseid tundeid identiteedi kaotusest nemadki: „Mis ongi sõdalane? Järjekorra ootaja. Terakene rannaliivas. Üks miljonitest ja miljonitest.“ (Neeme 2017: „Soo“)

Kõik Harri Asi romaanis sõdinud mehed kirjeldavad endas peituvaid varjusid ja pimedust – selle tumeda poole on neist tekitanud sõjatrauma (Asi 2005). „Tuuleraudse“ tegelane loos „Majane“ tunneb samamoodi, et tema minevik oli kui vari (Neeme 2017: „Majane“). Seda varju kardeti, aga ei suudetud ka sellest välja tulla. Sõjavang ja Kõõrdi olid need tegelased, kes püüdsid varjata, missugust mõju avaldas sõda neile. Nad on väljendanud, et sõda on meeste kogemus (Asi 2005: 30 ja 132). Teoses võrreldakse naisi ja mehi, näiteks romaani „Pärast plahvatust“ tegelane Andres Lärjepuu toob enda enesetapakirjas esile, et naised olid meestest paremad: kui naine saab emaks, siis ta loob uue elu. Lärjepuu mõtleb, kuidas sõjakontekstis mehed ainult hävitasid teiste elusid. (Samas: 92)

Neeme on oma teoses võrrelnud inimesi, kes sõda pooldavad, loomadega (Neeme 2017: „Suletus“, „Käsk“, „Sild“ ja „Rong“; Maat 2021: 30). Ka romaani „Pärast plahvatust“ alguses oli luuletus, milles võrreldi sõjategevuses muutunud inimest loomaga (Asi 2005: 5). Mõlemad kirjamehed on tahtnud näidata, et inimesed ei tohiks teineteist tappa, aga sõjas käituti ebainimlikult, mistõttu taanduti loomadeks. Siiski tundsid ka tegelased süütunnet oma tegude pärast, sest nad vastutasid teise elu võtmise eest. Tegelaskonda valdavad segased tunded, sest ühest küljest tapeti enda elu kaitsmiseks, aga kellegi elu võtmist oli raske õigustada. Lisaks sellele olid sõdurid keerukas olukorras, kus ühtaegu ollakse ise ohvrirollis, aga teisalt panid sõjaajal just nemad toime inimsusevastaseid kuritegusid.

Magistritöö teises peatükis kirjeldatud J.H. Reidi ja Caio Yurgeli uurimused Heinrich Bölli proosast (Reid 1999 ja Yurgel 2019) ning Elena Barabani käsitus Mihhail Šolohhovi jutustusest „Inimese saatus“ (Baraban 2007) näitasid, kuidas sõjaga seotud traumaatilisi sündmusi läbielanud tegelased kannatasid sarnaste sümptomite all nagu sõjatraumaga inimesed. Seda peegeldab ka Neeme ja Asi looming. Ehkki (välis)eesti, vene ja saksa kirjanike lugude puhul erinesid kirjutamis- ja avaldamiskontekstid, toob nende kõigi sõjalooming esile vaenutegevuse laastava mõju tegelaste vaimsele tervisele.

3.3. Traumaga toimetulek

Lühijuttude kogus „Tuuleraudne“ ja romaanis „Pärast plahvatust“ on kirjeldatud nii teises maailmasõjas toimunut kui ka tegelaste sõjajärgset elu. Mõlemad proosatekstid peegeldavad tegelaste võimetust oma eluga edasi liikuda ja vaenusündmuste traumaatilist mõju. Sellest olenemata on nii Neeme kui ka Asi oma teostes toonud esile ka tegelaste toimetulekumehhanisme, mis aitasid traumaatiliste läbielamistega hakkama saada.

Traumast paranemise teekond oli väga keerukas. Kui vaenuajal oli võimalik toetuda kaassõduritele, kes jagasid sarnaseid kogemusi, siis sõjajärgses elus kaotati usk inimesse. Kahe pagulaskirjaniku sõjaproosa looming väljendab tegelaskonna raskusi taas inimesi usaldada. „Tuuleraudse“ nimetud (endised) sõjamehed eelistad hoida distantsti: „Olen väsinud inimeste tundmisest, ei usu enam enesesegi“ (Neeme 2017: „Suletus“).

Ainult „Silla“ tegelane lubas enda elus osaleda armastatud naisel, kes toetas teda argieluga harjumisel (Neeme 2017: „Sild“). Kallimast rääkides oli kadunud eeldus, et inimestel on halvad kavatsused. Selle asemel läks fookus armastuse olulisusele elus ja eriti just sõjaolukorras: „Sõjas peab armastama. See on nagu enese julgustamine, trots, et elad vaatamata hävingule. Igaüks, kes on sõja ajal armastanud, on oma olemasolu ja eluõiglust kinnitanud. Sest armastuses ja ainult armastuses mõistab inimene inimesena. Maailmas on palju kibedust, aga seal on ka õnne. Ja õnn, ükskõik kui väike, on alati suurem kibedusest.“ (Samas)

Erinevalt „Tuuleraudsest“, kus on erinevates lugudes on toodud esile tegelaste pessimistlikud hoiakud teistesse inimestesse, on romaanis „Pärast plahvatust“ sõjameeste tunded segasemad. „Tuuleraudse“ tegelastega sarnaselt olid nad pettunud inimestes, kuid loo arenedes hakati oma arvamust muutma. Karistuslaagris viibinud sõjavang number B-723927 jõudis üksinduses mõelda oma kodusele kasvatusel, mis andis talle kristlikud põhiväärtused. Mälestusega tagasi lapsepõlve jõudnuna tundis nimetu endine sõjamees ennast turvaliselt. Sügav enesevaatlus pani teda mõtlema, kas ta soovib ikka jätkata oma elu kalgi inimesena, kes naudib teistega manipuleerimist:

Igale sinule kingit päeval on kaks poolt. Ühel poolel on päikesepaiste kui lootus, taevasina kui vabadus. Aga päeva teine pool on vari sinust ja kõigest, mis kasvab ning liigub maa peal. Vari on surnud, külm ja pime. Varjus pesitsevad vaid kurjus, alatus ja ahnus. Need on trepiastmed alla, mis viivad elust välja ja hukatusse. Too ekslik rusikalööök ega need neliteist päeva siin ei suuda murda sinust inimest, kui sa ei tee seda ise oma varju kaudu. (Asi 2005: 41)

Sõjavang jõudis mõistmisele, et „varjus ei taha ta elada, ka mitte kurjuses“ (samas: 42). Tal oli veel võimalus oma elu muuta – temas tärkas jälle lootus. Üks pääsetee traumast paranemisel oli hakata jälle inimesi armastama ja usaldama, mille kaudu oli võimalik jõuda jumalani (Samas: 41–42).

Pärast seda päeva hakkas sõjavang elust ja ümbritsevast olust teisiti mõtlema. Ta oli hakanud uskuma, et suudab üle olla kurjusest, mille temasse tekitas kokkupuude sõjaga. Endine sõjamees plaanis kaasvangide suhtes tulevikus paremini käituda, kui on karistuse lõpuni kandnud. Seda ta esialgu teebki ja edukalt. Kui aga ühel päeval kaasvangid naeravad tema

üle, haihtuvad kõik tehtud edusammud ja ta muutus uuesti ebakindlaks. Esialgu püüab ta oma negatiivsete emotsioonidega tegeleda ja nendest üle saada. (Asi 2005: 46–47) Nähes, et kaasvangid olid tema kongist kõik ära varastanud, kaotas sõjavang number B-723927 igasuguse tahte olla hea inimene. Ta tahtis kõigile kätte maksta ja oli vihane kogu maailma peale. (Samas: 48–49) Traumast paranemisel on oluline, et ohver suudaks mõtestada temaga juhtunut, et oma eluga edasi liikuda. Romaanitegelane suutiski seda, aga turvalise ja toetava keskkonna puudumine lükkas ümber kõik tehtud edusammud.

Ka „Tuuleraudse“ ja teised „Pärast plahvatust“ tegelased püüdsid juhtunuga rahu tegemiseks endasse vaadata. Eneseleidmise teekonnal võis abi olla ka loometööga tegelemisest. „Tuuleraudses“ tegeleti sarnaselt autoriga kunstiga. Kogumiku viimases loos „Suletus“ on kirjeldatud kunstnikust endist sõjameest, kes maalib sõjaainelisi maale. Loomingulise inimesena oli tal võimalus saada traumaatilised mälestused endast välja, talletades need oma kunsti. Selles loos avaneb ka autorilähedase peategelase pagulasstaatus. Ta kirjeldas, kuidas maalides sai ta leevendada oma igatsust kodupaiga järele. Loominguline töö võimaldas tal valulikumad sündmused endast välja saada ja täita endas valitsevat tühjustunnet: „Täites tühjust värvidega ... maalin enesele. Õieti polegi need maalid, ennem katked, lahtised mosaiigid.“ (Neeme 2017: „Suletus“) Tsiteeritud katkendist tuleb välja „Tuuleraudse“ üks peamistest kujunditest – selleks oli mosaiik, mis koosneb kildudest. See kujund sobib ilmestama traumakogemust. Sõjatraumaga inimesel on raskusi juhtunut terviklikult mäletada. Osad mosaiigist on selle killud ehk „Tuuleraudse“ kontekstis olid „mosaiigikildudeks“ mälestused vaenuajast, millest püütakse tervikpilti saada.

Sõjasündmuste tagajärjel leidsid enda jaoks loomingu ka „Pärast plahvatust“ tegelased: Meelismaa ja Tuder hakkasid tegelema kirjutamisega. Teksti autor Harri Asi on öelnud, et vangilaagris viibides alustas luuletamisega, mis mõjus talle teraapiliselt (Pilter). Kahtlemata oli nii ka Meelismaa tegelaskujuga, kes alustas luuletuse kirjutamist, et põgeneda vangilaagris valitsenud kurvas meeleolust (Asi 2005: 70). Kirjatöö võimaldas tal suunata enda energia loominguusse, mis andis ta päevadele lõpuks sisu. Loometööga tegelemise

teraapiline mõju Meelismaa vaimsele heaolule on tekstis märgatav: ta oli endisest palju positiivsema ellusuhtumisega ja nägi oma elul jälle mõtet.

Tema esimene luuletus kandis pealkirja „Udus“. Kolme salmiga luuletekst väljendas lootuskiirte olemasolu, mis on küll jäänud uduloori taha, aga sellegipoolest polnud jäädavalt kadunud: „Udusse vajub kõik, kõik – / tilgub iga mõte. / Udusse piiskub me vabadushõik, vaibub elutõte. / Näivana kadunud kõik, kõik. / Niiskub päevasete. / Udusse hajub me viimne tõik, / rõskub endapete. / Veel pole kadunud kõik, kõik – / see kui valgusläte. / Teed sinna otsib me vabadushõik / üle uduvete.“ (Asi 2005: 70–71) Luuleridadega mängimine oli Meelismaale väljapääsuks kurbadest olmetingimustest ja aitas säilitada lootust, et kunagi läheb paremaks. Kirjutamine võimaldas Meelismaal mõtestada ka temaga juhtunut: „Sõnamängust kasvab luule ja lohutus. Tihtipeale ka tõde.“ (Samas: 72) Lisaks sellele toetas kirjutamine leidmaks teed tagasi endani. Kui ta vangilaagris vabastati, oli ta jõudnud luuletuste kaudu läbi töötada traumaatilised läbielamised nõnda, et taastus elutahe. Asi romaanis kerkib esile kristluse teema ka Meelismaa kaudu. Selleni jõuab ta läbi kirjutamise, kuid esialgu valitsesid temas kahtlused jumala olemasolust. Aja möödudes taastus tema usk ja ta sai tuge ka ristiusust.

Teose „Pärast plahvatust“ teise kirjutava tegelase Jaak Tuder jaoks oli samuti loomisprotsess teraapiline. Nagu eespool juba kirjeldati, pidas Tuder peamiselt päevikut, aga püüdis veidi ka luuletada. Kirjutamine mõjus sõjas võidelnud mehele teraapiliselt: „Aga pliiatsi najal seisan ma veel siiski püsti. Pliiats on mu ainus relv pimeduse ja enese vastu, sest pliiatsi abil juhin ma enesest välja ahastuse ja meeleheite.“ (Asi 2005: 169) Sarnaselt Meelismaaga leidis Tuder abi mitte ainult kirjutamisest, vaid ka usust jumalasse. Päevaraamatus avanevad pimedada mehe püüdlused leppida nägemise kaotusega ja harjuda uue olukorraga. Näiteks hakkas ta katsuma esemeid enda ümber, et liikumise lihtsustamiseks õppida ümbritsevat ruumi kompimise abil selgemalt tunnetama. Tuder püüab eristada ka valgusallikaid, näiteks tugeva valguskuma tajumine aitas tal mõista, et oli päevane aeg. (Samas)

Tuder tegi küll edusamme, aga see oli vaevaline protsess. Mõnel päeval tundis ta end hästi, järgmisel aga võis maad võtta lootusetuse tunne. Õudusunenäod ja ootamatult tabavad tagasivaated sõjasündmustele ja nägemise kaotamisele mõjusid talle siiski liiga ängistavalt. Tuder otsustas endalt elu võtta ja oli sellega peaaegu lõpuni minemas, kui teda takistas haiglaõde (Asi 2005: 172–173). Sellesse tegelasse Tuder armus ja naine toetas teda paranemisel. Kaaslase tugi, kirjutamise teraapiline mõju ja usuline tugi toetasid Tuderit traumaga toimetulekul.

Nii sõjavangi, Meelismaa kui Tuderilood näitlikustasid, et traumast paranemise teekonnal on tähtis mõista enda muutumist. „Tuuleraudse“ autor on näidanud, et see saab toimuda ka taassünnina. Jutus „Soo“ on tegelast kujutatud üksinda soos haavatuna. Elu ja surma piiril vaeveldes tajub ta end osana loodusest. Haavatud peategelase mõtted pendeldavad pidevalt mineviku ja oleviku vahel. Loo lõpuks jõuab „Soo“ tegelane mõistmisele, et ta saab endani tagasi jõuda uuesti sündides. Sõjakogemusega inimene ei saanud enam kunagi endiseks, kuid traumaga leppimiseks pidi ta enesega rahu sõlmima. „Soos“ pakutakse välja võimalus, et see muutus saab toimuda juhul, kui loobutakse varasemast identiteedist. (Neeme 2017: „Soo“ ja Maat 2021: 39) Endise sõduri sõjajärgne identiteet on samaaegselt segu varasemast miniateadvusest, milleni püütakse jälle jõuda ja traumaatilistest läbielamistest vaenuajal, millest püütakse aru saada.

On selge, et „Tuuleraudse“ ja „Pärast plahvatust“ endised sõdurid püüavad rahu teha sõjas toimunuga, sealjuures ka enda tehtuga. See pole aga lihtne ja kõik tegelased seda ei suudagi. Ellujäänud sõjamehed olid „Tuuleraudses“ leidnud endale tuge, kas kaaslase toetusest, kunstiga tegelemisest või usust iseenda taassünni. Lühijuttude kogu viimane tekst „Suletus“ kõneleb autorilähedase tegelase uskumust, et kunagi saabub tema roheline päev. See sümboliseerib lootust uuele elule. (Neeme 2017: „Suletus“ ja Maat 2021: 40). Kuni see juhtub, saab ta ootamise ajal tuge maalimisega tegelemisest. Teose „Pärast plahvatust“ peategelane Enno Meelismaa on romaani lõpus vabastatud. Ta loodab, et tulevikus inimesed ei lahenda konflikte sõjaga, vaid inimeste elude hävimise asemel osatakse kasutada sõnu (Asi 2005: 206). Ent ka juhul kui toimunud sündmused suudetakse läbi töötada, jäävad need

ikkagi haiget tegema. Asi ja Neeme on peegeldanud oma proosas, kuidas tegelased suudavad ainult osaliselt traumast paraneda ja kogevad seda tehes mitmeid tagasilööke. Sellegipoolest püüab enamus tegelasi juhtunu juurest edasi liikuda.

Gunnar Neeme ja Harri Asi on sõjavastased kirjanikud, kes on oma loomingus näitlikustanud sõja mõttetust. Sümbolset tähendust seoses sõjas kannatanud inimestega kannavad ka nende proosateoste pealkirjad. „Tuuleraudse“ tähendust on siinkirjutaja avanud juba oma bakalaureustöös: „Pealkirja põhiidee avaneb toetudes tuule kui loodusnähtuse peamisele omadusele: nii nagu tuules kõiguvad selle mõjusfääri sattunud, näiteks puudelehestik või inimeste riideesemed, ei jäänud keegi sõjas puutumatuks“ (Maat 2021: 41). Tuuleraudse kujundi kaudu on Neeme näitlikustanud sõjas kannatanute raskusi ja samaaegseid püüdlusi oma eluga edasi minna (samas). Sõjaga on seotud ka Harri Asi romaani tähendus. Sarnaselt Neeme väljamõeldud tuuleraudse kujundile sümboliseerib teose pealkiri lahingus muutunud inimest, kes enam ei saa endiseks. Jaak Tuder, kes on romaani üks peategelastest, on kirjutanud oma päevikusse sellised luuleread: „Ma kirjutan enese tagasi ellu, / mis kestab edasi ka siinpool plahvatust“ (Asi 2005: 203). Ühes „Tuuleraudse“ variandis on samuti loometööga tegelev kunstnik „Suletuses“ öelnud niiviisi: „Vajan värvide usaldust, et tõelist teed leida, mis mind sinna viiks, kus juhtunud ja juhtumata sündmused asuvad. Alles siis avaneb mulle roheline päev, milles puudub suletus.“ (Neeme 2017: „Suletus“) Nii nagu on näidanud uurimused traumaohvritest, peegeldab ka kahe väliseesti kirjaniku proosalooming loometöö teraapilist mõju traumaga toimetulemisel.

Kokkuvõte

Siinses magistritöös võrreldi traumateooriast lähtuvalt väliseesti kirjaniku Gunnar Neeme lühiproosakogumikku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“. Mõlema teose keskseks teemaks oli teine maailmasõda, millest olid osa võtnud ka autorid ise. Magistritöö eesmärgiks oli võrdlevalt uurida, milline oli Neeme ja Asi loomingu sõjatraumapoeetika. Uurimuse eesmärgi täitmiseks pani siinkirjutaja kirja kolm uurimusküsimust.

1. Milline on lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja romaani „Pärast plahvatust“ sõjanarratiiv?
2. Milliseid poeetilisi võtteid kasutavad Gunnar Neeme ja Harri Asi tegelaskonna sõjatrauma kujutamisel?
3. Kuidas on kirjeldatud tegelaskonna traumaga toimetulekumehhanisme ja paranemisteedkonda?

Esmalt vaatles siinkirjutaja, kuidas magistritöösse valitud väliseesti kirjanikud kujutavad teist maailmasõda. Neeme on oma teoses „Tuuleraudne“ teinud ainult mõningaid vihjeid, et tegevus toimub teise maailmasõja ajal. Seevastu on Harri Asi romaanis „Pärast plahvatust“ selgelt välja toonud, et tekstis toimuv rullub lahti sõjajärgsel ajal, täpsemalt 1945. ja 1946. aastal. Suur osa Asi peamistest tegelastest oli viidud Belgias asunud vangilaagrisse. Ainult ühe sõjamehest tegelase, kelleks oli Nikolai Kõõrdi, vaatenurk avas teise maailmasõja sündmusi olevikust. Mõlema teose tegelased näevad inimesi suremas ja tapavad ka ise. Romaanis „Pärast plahvatust“ joonistuvad selgelt välja tegelaste kommunismivastased seisukohad. Proosakogus „Tuuleraudne“ tuleb see esile ainult vihjamisi.

Sõjanarratiiv nii jutukogus „Tuuleraudne“ kui ka romaanis „Pärast plahvatust“ on katkendlik. Mõlemas käsitletud teoses saab lugeja teada ainult teatud sõjasündmustest. Sõjamehed Neeme jutukogus kirjeldavad tavaliselt sõjasündmuste tagajärgi, ainult „Silla“ tegelase silmade läbi toimus lahingutegevus olevikus. Romaani „Pärast plahvatust“ tegelased mõtlevad romaanis sõjasündmustele tagasi, sest sündmuste toimumisel ajal hoiti neid kinni

– väljaarvatud Nikolai Kõõrdit – vangilaagris. Lüngad sõjanarratiivis tulevad „Tuuleraudses“ esile jutumärkidega või jutumärkideta kümne järjestikkuse punkti või kolme mõttepunkti kasutamise kaudu. Sarnaselt Neemega on Asi sõjanarratiiv katkeline. Romaani „Pärast plahvatust“ peategelastele Enno Meelismaale, Jaak Tuderile, Nikolai Kõõrdile ja sõjavangile number B-723927 meenuvad lahingus juhtunud sündmused juhuslikult. Raamjutustusena jutustatud lugudes on omavahelises seoses vangilaagris toimunud tegevus, aga mitte sõjanarratiiv.

Gunnar Neeme peamiseks võtteks trauma kujutamisel on interpunktsiooni kasutamine. Sõjasündmuse kirjeldavates „Tuuleraudse“ lugudes („Rong“, „Soo“, „Sild“, „Käsk“) märgitakse traumaatiliste sündmuste korral interpunktsiooniga tegelase võimetust oma tundeid sõnadesse panna. Sama võtet kasutas kirjutav kunstnik ka siis, kui sõjamees ei suutnud lahingutegevust kirjeldada. „Sillas“ mängis kirjanik ka interpunktsiooni kaotamisega, et kujutada traumat meenutanud olukorras kiiret teadvusvoolulist mälopiltide vaheldumist. Kui vaadelda Neeme kirjutatud lühiproosakogumikku tervikuna, on interpunktsioonil tekstis väga oluline roll. Kolm mõttepunkti võivad lisaks eelmainitule tähistada ka mõttepause, tegevuse edasiminekut järgmisele sündmusele või kujutada tegelase füüsilist seisundit, näiteks vere köhimist. Fragmentaarsed laused on „Tuuleraudse“ lugudele iseloomulikud, mis samuti annavad märku tegelase raskustest edasi anda sõjas juhtunud traumaatilisi sündmusi. Lisaks tundsid nii „Soos“ kui ka „Sillas“ tegutsenud sõjamehed ellujääja süütunnet ja olid emotsionaalselt tuimad.

Sarnaselt Asi romaanile, kasutab Neeme sõjatrauma kujutamiseks õudusunenägusid ja kordusi. Erinevalt „Tuuleraudses“ tegutsenud sõjameestest leidis romaanis „Pärast plahvatust“ tegelasi, kes püüdsid väita nagu nad poleks juhtunust mõjutatud. Sõjavangi ja Nikolai Kõõrdi tegelaskuju kaudu tõi Harri Asi esile, kuidas sõdurid, olles võimetud seda kogemust omaks võtma, olid traumast mõjutatud. Samuti on kirjanik rõhutanud sõjameeste edutuid püüdlusi unustamiseks traumaatilisenäi mõjunud sündmuseid. Kokkupuutel stressoriga või juhtunust õudusunenägusid nähes meenusid asetleidnud sündmused ikkagi. Tegelastele ei mõjunud traumaatilisenäi mitte ainult sõjas toimunud ja sellele järgnenud sündmused, vaid

ka vangistuses viibimine. Selle ilmestamiseks kasutas Asi traataia kujundit, mis sümboliseeris vabadusekaotust.

Mõlemad väliseesti kirjanikud on näidanud, kuidas tegelaste maailma- ja enesetunnetus oli muutunud. Hoolimata tagasilöökidest ja raskustest, on teostes kirjeldatud ka tegelaste püüdlusi traumaga toimetulemisel. „Tuuleraudses“ said tegelased tuge kaaslase toetusest ja maalimisest. Teose üheks keskseks kujundiks olid mosaiigikillud, mis sobib kirjeldama sõjatraumaga inimese raskusi oma läbielamistest tervikpildi saamisel. Veel üks võimalus traumaga toimetulekuks oli usk enda taassündi, millele keskendus lugu „Soo“. Nii nagu „Tuuleraudses“ mõjus „Suletuse“ tegelasele teraapilisena maalimine, abistas loometööga tegelemine ka romaani „Pärast plahvatust“ tegelasi Jaak Tuderit ja Enno Meelismaad. Pärast sõja lõppu leidsid nad tuge kirjutamisest, aga samuti usust jumalasse. Tuderit toetas ka teda armastanud naine. Nii Asi kui ka Neeme on oma proosaloomingus esile toonud isiklikud sõjavastased seisukohad ja näidanud sõjaga kokku puutunud tegelaste raskusi eluga edasi liikumisel – kõik seda ei suutnudki. Ent mõnedele „Tuuleraudse“ ja „Pärast plahvatust“ tegelastele jäi usk, et äkki ühel päeval ollakse selleks võimelised.

Sõjatrauma eesti pagulasproosas on väga lai teema ja tulenevalt töö mahust võrreldi ainult kahe väliseesti kirjaniku sõjaainelist proosaloomet. Saamaks täielikku ülevaadet, mis viisil avaldub sõjasündmuste traumaatiline mõju eesti pagulaskirjanduses, oleks vaja vaadelda väliseestlaste kogu sõjaloomingut. Gunnar Neeme proosakogu „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs näitas, kuidas kujutasid kirjanikud ilukirjanduslikus võtmes ja väljamõeldud tegelaste abil reaalseid sõjatraumaga veteranide probleeme sõjajärgses elus.

Arhiivallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

(EKM = Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA= Eesti Kultuurilooline Arhiiv)

EKM EKLA, reg 2017/17. Gunnar Neeme arhiiv:

Ajalehelõigend loost „Soo“ [Ajaleht Võitleja, 1971].

Eesti Arhiiv Austraalias (Hugo Salasoo) kiri Gunnar Neemele, 17.04.1977.

Gunnar Neeme dokumendid.

Gunnar Neeme joonistatud elulugu, [1997].

Gunnar Neeme kiri Valter Leiusele, [1986].

Gunnar Neeme kiri pojale, dateerimata.

Peeter Lindsaare kiri Gunnar Neemele, 28.07.1982.

Neeme 2017 = Gunnar Neeme arhiiv Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis: lugude „Majane“, „Ajamõttetus“, „Rong“, „Sild“, „Käsk“, „Soo“, „Majatu“ ja „Suletus“ käsikirjad lühiproosakogumikus „Tuuleraudne“ – EKM EKLA, reg 2017/17.

Kirjandus

Alexander, Jeffrey C. 2012. *Trauma: A Social theory*. Cambridge: Polity Press.

American Psychiatric Association 1980. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-III*. Washington: American Psychiatric Association.

- American Psychiatric Association** 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: DSM-V*. Washington, London: American Psychiatric Publishing.
- Asi, Harri** 2005. *Pärast plahvatust*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Assmann, Aleida** 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Balaev, Michelle** 2014. Literary Trauma Theory Reconsidered. – *Contemporary approaches in literary trauma theory*. New York: Palgrave Macmillan, 1–14.
- Baraban, Elena** 2007. „The Fate of a Man“ by Sergei Bondarchuk and the Soviet Cinema of Trauma. – *The Slavic and East European Journal*, 3, 514–534.
- Bond, Lucy** 2020. 9/11. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 407–417.
- Boulanger, Ghislaine** 2020. Diagnosis and Its Discontents: Chaim Shatan and the Definition of Military Trauma – *Studies in Gender and Sexuality*, 218–225.
- Bourke, Joanna** 2016. Why History Hurts? – *Traumatic memories of the Second World War and after*. Palgrave Macmillan, 269–289.
- Centre for Studies in Literary Education, Humanities, Deakin University** 1992. Neeme, Gunnar. – *A Bibliography of Australian Multicultural Writers*. Koost. S. Gunew, L. Houbein, A. Karakostas-Seda, J. Mahyuddin. Geelong Victoria: Deakin University Press, 179–180.
- Craps, Stef** 2013. Beyond eurocentrism. Trauma theory in global age. – *The Future of Trauma Theory: Contemporary Literary and Cultural Criticism*. London: Routledge, 45–61.
- Davis, Colin; Meretoja, Hanna** 2020. Introduction to literary trauma studies. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 1–8.

- Eaglestone, Robert** 2020. Trauma and fiction. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 287–295.
- Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945, (A-J)** 2018. Toim. Leo Õispuu, Meinhard Pahapill. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.
- Harrington, Ralph** 2001. *The Railway Accident: Trains, Trauma, and Technological Crises in Nineteenth-Century Britain*. – *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870-1930*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–56.
- Hunt, Celia** 2010. Therapeutic Effects of Writing Fictional Autobiography – *Life Writing*, 3, 231–244.
- Hunt, Nigel C.** 2012. *Memory, War and Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ICD-11 2018** = International Classification of Diseases 11, <https://icd.who.int/en> (20.03.2023)
- Jensen, Meg** 2019. *The Art and Science of Trauma and the Autobiographical. Negotiated Truths*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kardiner, Abram** 1941. *The Traumatic Neuroses of War*. New York, London: Paul B. Hoeber.
- Kennedy, Rosanne** 2020. Trauma and cultural memory studies. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 54–65.
- Kronberg, Janika** 2008. Soomepoisid, pagulased, sõjamehed ja -vangid. – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 166–169.
- Laanes, Eneken** 2017. Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes – *Keel ja Kirjandus*, 4, 241–257.
- Maat, Karmen** 2021. *Sõja kujutamine Gunnar Neeme proosaloomingus*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Maat, Karmen 2023. *Saateks*. – Neeme, Gunnar. Tuuleraudne. Tallinn: Eesti Raamat.

Marx, Brian P.; Sloan, Denise M. 2019. *Written Exposure Therapy for PTSD: A Brief Treatment Approach for Mental Health Professionals*. Washington: American Psychological Association.

McNally, Richard J. 2003. *Remembering trauma*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Madigan, Todd 2020. Theories of cultural trauma. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 45–53.

Meretoja, Hanna 2020. Philosophies of trauma. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 23–35.

Mägi, Arvo 1973. Eepika. – *Eesti kirjandus paguluses. 1944–1972*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 59–123.

Neeme Gunnar 1971. Soo – *Võitleja*, 01.06.

Neeme, Gunnar 1977. Soo – *Varrak*, 3, 26–29.

Neeme Gunnar 1981. Soo – *Ugalensis*. – Tartu: Korporatsioon Ugala kirjastus, 1–7.

Neeme, Gunnar 2018. Soo – *Looming*, 6, 816–819.

Neeme, Gunnar 2023. *Tuuleraudne*. Koostanud Karmen Maat. Tallinn: Eesti Raamat.

Pilter, Lauri. Harri Asi. – *Estonian Writers' Online Dictionary*, <https://sisu.ut.ee/ewod/a/asi> (12.05.2023).

Reid, J. H. 1999. Private and Public Filters: Memories of War in Heinrich Böll's Fiction and Nonfiction. – *European memories of the Second World War*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2–10.

- Rippl, Gabriele; Schweighauser, Philipp; Steffen, Therese** 2013. Introduction: Life Writing in an Age of Trauma. – *Haunted narratives. Life writing in an Age of Trauma*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 3–18.
- Stanley, Jo** 2017. Involuntary commemorations. Post-traumatic stress disorder and its relationship to war commemoration. – *Commemorating war*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, 240–259.
- Sütterlin, Nicole A.** 2020. History of trauma theory. – *The Routledge Companion to Literature and Trauma*. London, New York: Routledge, 11–22.
- Thompson-Hollands, Johanna; Marx, Brian P.; Sloan, Denise M.** 2019. Brief Novel Therapies for PTSD: Written Exposure Therapy – *Current Treatment Options Psychiatry*, 6, 99–106.
- Undusk, Jaan** 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes – *Vikerkaar*, 8–9, 105–115.
- van der Kolk, Bessel; Weisaeth, Lars; van der Hart, Onno** 1996. History of Trauma in Psychiatry. – *Traumatic Stress. The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and society*. New York, London: The Guilford Press, 47–76.
- van der Kolk, Bessel** 2020. *Keha peab arvet. Aju, vaim ja keha traumast paranemisel*. Tallinn: Tänapäev.
- Vickroy, Laurie** 2015. *Reading Trauma Narratives: The Contemporary Novel and the Psychology of Oppression*. University of Virginia Press.
- Whitehead, Anne** 2004. *Trauma Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Yurgel, Caio** 2019. The world from afar. Heinrich Böll's early infatuation with windowsills. – *Fenster–Korridor–Treppen. Architektonische Wahrnehmungsdispositive in der Literatur und in den Künsten*. Bielefeld: Aisthesis, 165–179.

Summary

One of the main themes of Estonian diaspora literature is the Second World War. This master's thesis offers a comparative analysis of the war-themed prose works of two authors of the Estonian Western diaspora: Gunnar Neeme (born Johannes Näkk, 1918 Tartu–2005 Melbourne) and Harri Asi (1922 Valga–2009 Calgary). Both writers took part in the Second World War. Neeme was part of the Estonian German Army in 1941–1942 (EKM EKLA, reg 2017/17) and Harri Asi was mobilized to the German army in 1943. Asi was wounded in action and detained in a prison camp in Belgium from 1945 to 1946. (Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945, (A-J) 2018: 227) This master's thesis analyzes the depiction of war trauma of the characters in the short prose collection *Tuuleraudne* (*Ironwind*) by Neeme and the novel *Pärast plahvatust* (*After the explosion*) by Asi, the process of coping with it and the journey of healing from the trauma. The aim of the thesis is to provide a comparative overview of the poetics of war trauma in the prose of Neeme and Asi.

Australian artist Gunnar Neeme has written a short prose collection *Tuuleraudne* consisting of eight stories loosely based on his personal war experience, which was not published in its entirety during the author's lifetime. In April this year, *Tuuleraudne* was published as a book, which was compiled and foreworded by the author of this master's thesis. The research is based on the personal archive of Neeme located in the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum (EKM EKLA, reg 2017/17). The master's thesis compares Neeme's short prose collection *Tuuleraudne* to Harri Asi's novel *Pärast plahvatust* (1967, second edition 2005), which is also based on the author's experiences in the war and in a Belgian prison camp.

Neeme has made only a few hints in his work *Tuuleraudne* that the action takes place during the Second World War. On the other hand, in the novel *Pärast plahvatust* by Harri Asi, it has been clearly stated that what happens in the text unfolds in the post-war period (1945–1946). Most of the main characters had been taken to a prison camp in Belgium. War events as unfolding in the present are depicted only from the perspective of one character – Nikolai

Kõõrdi. Both works highlight how the characters see people dying and kill them themselves. In the novel *Pärast plahvatust* the anti-communist views of the characters are clearly outlined. This has also been implied in the prose collection *Tuuleraudne*.

The war narrative, both in the collection of stories *Tuuleraudne* and in the novel *Pärast plahvatust*, is fragmentary and inconsistent. In both works selected for the study, the reader learns only about certain war events. Soldiers in Neeme's short stories collection usually describe the consequences of war events, the combat takes place in the present only in the short story "Sild" ("The Bridge") and is depicted through the viewpoint of the main character. The author of *Tuuleraudne* conveys the gaps in the war narrative either by using ten consecutive points or three bullet points with or without quotation marks. Like Neeme, Asi's war narrative is also fragmentary. The main characters of *Pärast plahvatust* Enno Meelismaa, Jaak Tuder and prisoner of war number B-723927 are randomly reminded of the events that happened in the battle. Usually, in the novel, the events of Second World War occurred through dreams or were suddenly recalled when exposed to a stressor. In contrast with episodes featuring participation in combat and other directly war related events, the narrative frame of the novel that focuses on the prison camp is conveyed in coherent manner.

Gunnar Neeme's main technique for depicting trauma is the use of punctuation. In the *Tuuleraudne* stories describing war events "Rong", "Soo", "Sild", "Käsk" ("Train", "Swamp", "Bridge", "Order"), the character's inability to put his feelings into words when something traumatic had happened is noted. The same technique was used by author when the character was unable to describe the combat action. In "Sild" ("Bridge"), the author also omits punctuation in order to depict a rapid stream-of-consciousness alternation of memory images in a situation reminiscent of trauma. The three dots of thought can also represent pauses in thought, the progression of an action to the next event, or represent a character's physical condition, such as coughing up blood. Fragmentary sentences are characteristic of the stories of *Tuuleraudne*. Apart from the use of punctuation marks, the narrators of the stories in the short story collection are often unable to control the action. In addition, the

characters of the short stories “Soo” and “Sild” felt survivor’s guilt and became emotionally numb.

Like Asi’s novel, Neeme has used nightmares and repetitions to portray war trauma. However, unlike the soldiers who acted in *Tuuleraudne*, there were such characters in the novel *Pärast plahvatust* who tried to pretend that they were not affected by their war experience. Through the characters of the unnamed prisoner of war and Nikolai Kõõrdi, has highlighted how soldiers were affected by trauma and were unable to accept the experience. The author has also emphasized the efforts of soldiers to forget traumatic events, which they cannot do. When exposed to the stressor, the traumatic experience is still remembered, and nightmares are common. Also, not only the events of the war and its aftermath, but also being in captivity had a traumatic effect on the characters. To illustrate this, Asi used the image of a wire fence, which symbolized the loss of freedom.

Both Estonian diaspora authors have shown how the world and self-perception of the characters had changed. Despite the setbacks and difficulties, the work also describes the characters’ efforts to cope with the trauma. In *Tuuleraudne*, the characters were supported by the close loving relationships and by engaging with creative activities – painting. One of the central images of the work was “mosaic fragments”, which is suitable for describing the difficulties of a person with war trauma to get a complete picture of their experiences. Another way to cope with trauma is the belief in one’s own rebirth, which was the focus of the story “Soo” (“Swamp”). Just as painting had a therapeutic effect on the character of “Suletus” (“Closure”), doing creative work also helped the characters of *Pärast plahvatust* Jaak Tuder and Enno Meelismaa. After the end of the war, they found support in writing, but also found solace in faith. Tuder was also supported by the woman who loved him. Both Asi and Neeme have highlighted their personal anti-war views in their prose work and shown the difficulties of the characters who came into contact with the war in moving on with their lives, but not all of them were able to do this. However, some of the characters of *Tuuleraudne* and *Pärast plahvatust* still had the belief that maybe one day it would be possible.

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Karmen Maat,

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) minu loodud teose „Sõjatrauma eesti pagulasproosas: Gunnar Neeme lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs, mille juhendajad on Leena Käosaar ja Arne Merilai, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

Kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Karmen Maat

22.05.2023